

СУЧАСНІСТЬ

О. Коверко: Поезії — В. Бикав: Мертвим не болить — Про
двох братів — Х. Л. Борхес: Дві поезії — Л. Коваленко:
Монолог на два боки — П. Чернов: Чи є в нас столиця? —
Д. Соловей: Національне питання в ленінській теорії і прак-
тиці — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

9 (69)

ВЕРЕСЕНЬ 1966

Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * *		
Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ. мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920- 1940, стор. 80	2,50	0,75
* * *		
Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лєв: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * *		
Самостійність, орган УГВР (передрук під- пільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекає, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
Соловей Дмитро: Українська наука в колоніальних путах, стор. 276	5,00	1,50
* * *		
Спомини чотогого Островерха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимою в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

„Prolog“ Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 b
New York, N. Y. 10025
U S A

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

9 (69)

ВЕРЕСЕНЬ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ОЛЕГ КОВЕРКО: ПОЕЗІЇ

ПІРАМІДИ РУК

Піраміди рук
будують з каменю тіло
і надають йому форму ритму.
Ритм пливе блідими лебедями
по синіх ріках рук
і заливає білі острови
теплими струмами розкішного виру,
бо в пірамідах рук
захований бальзам дотиків,
що вогкими пучками пальців
винагороджує виноградні грона
віддихом буття
і захопленням смерті.

У пірамідах рук
ховаються бурхливі бурі смутків
і розриви жалюгідної розлуки.
Вони, мов міражі геометричних віддалей,
строго зносяться
чотирма стінами трикутників
до шпилью мутного закінчення
і ненаситно б'ють
припливами водогінних громів
об гранітні піни
гіперболічних водограїв.

По пірамідах рук
розходяться складні склепіння
коридорних лябіринтів,
що насичують розум
скритими містеріями

непрístupних зашептів;
бо в пірамідах рук
захований таємний погляд
спраглої пустині,
що сфінксом стереже
скриті скарби тіла.

КАМЕРА ОБСКУРА II

Час посувається
шістдесят секунд на хвилину,
шістдесят хвилин на годину,
а у мене він стоїть на місці.
Стоїть, мов сталева штаба,
штормом застромлена
в прямокутних стінах гіпсу.

Час стоїть.
Я примикаю очі,
щоб відчути його штильні смуги
на своїм обличчі,
і бачу крізь ґрати своїх повік,
як велетні рожевого світла
сповільнено перекидаються
сірими кулями буденної носталгії.
Їх руки пересуваються
завислими моментами нерухомости,
мов виснажені зв'язи тіла
на розведених дорогах гязі,
що плентаються нескінченними
апокаліпсами цілоденних турбот
на дорогах, де розпливаються
калюжі дзеркал параноями бурхливого дня.
На масках лиць,
де чорні барикади брів,
борознять спліснілі спливи
сардонічних гримас.

Час стоїть.
Час стоїть, мов зимна зоря
серед замороженої порожнечі простору.
Час стоїть.
Час стоїть, мов жадібний їжі страхопуд
серед поля неурожайних жнив.

Немає зв'язку.
Немає стосунку.
Тільки на обезвітрених
шнурах білизни висять білі хвартухи
і задихає штивність крохмалем.

Час стоїть.
Я радий, що під закритими повіками
поволі засихають стрілки годинника;
сохнуть, мов липкі казки пасти
на руках пекаря
після розмісу густого тіста.

Так,
я радію,
що я спинив час,
і саркастично регочуся
над безсиленим безглуздям
циферблатних лиць.

Я спинив час,
так,
і він стоїть, застромлений
в застиглим тонусі судьби.

ВАСІЛЬ БИКАВ: МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ

(Закінчення)

31

У міліції нас, мабуть, не дуже чекають.

Поки ми по одному пролазимо через вузькі двері, за столом у кімнаті дограють партію шахів. Грає молодший лейтенант у срібних погонах, що сидить за столом, і міліціонер, що стоїть збоку. При нас уже вони роблять по черзі кілька поспішних ходів. Але до мату видно далеко, і міліціонер обережно забирає дошку. Молодший лейтенант, хмурачи світлі брівки, кидає на нас погляд, у якому начальницька прискшпливість змагається з звичайною хлоп'ячою цікавістю.

— До стіни! До стіни! Не збивайтеся біля дверей.

— Не втічемо! — каже наш хлопець у чорному.

Підкреслюючи певну дистанцію у взаєминах, офіцер сухо кидає:

— Охоче вірю.

Він зовсім ще молодий, мабуть, недавній випускник міліцейської школи, і на його обличчі занадто багато суворости. Старшина, що привів нас, зупиняється біля дверей. Ми всі вишикуємося в один ряд, за три кроки від єдиного тут стола, а молодший лейтенант опускається на стілець.

— Ну, в чому справа? Хто вияснить?

Горбатюк поривається до столу.

— Вони зневажили мене. Крім того, колодки...

— Вас ми вже чули, — досить рішуче обриває його офіцер і киває на мене. — Скажіть ви.

— Що казати? Колодок у нього не було. Я їх не бачив.

Молодший лейтенант кидає побіжний погляд на інших і спинається очима на Ігореві.

— А ви що скажете?

— Я приєднуюся до товариша. На жаль, не знаю прізвища.

— Так. Значить, не признається. Тоді будемо писати.

Він розгортає на столі канцелярську книжку. З кишені кітеля дістає самописку.

— Та-ак! Пишемо. За порядком. Вас першим. Прізвище, ім'я, по батькові.

— Васілевіч Леонид Іванович.

— Рік народження?

— Тисяча дев'ятсот двадцять четвертий.

Самописка його однак не хоче писати, дряпає папір, і молодший лейтенант струшує її набік. На червоному, заляпаному чорним обрусі з'являється нова пляма.

— От дідько! Далі?

— Ковалевич Ігор Петрович. Тисяча дев'ятсот тридцять четвертий.

— Так. Далі.

— Теслюк Віктор Семенович. Тридцять восьмого.

Самописка в офіцера знову дряпає, і він, обернувшись, різко струшує її цим разом на підлогу.

— Теслюк. Далі.

— Фогель Ерна Дмитрівна. Тисяча дев'ятсот сорок другого. Молодший лейтенант підносить обличчя.

— А ви що — свідок?

— Вона тут зайва, — оголошує Горбатюк і з затягим виразом закладає руки за спину.

— Ні, я не зайва. Пишіть і мене.

Господар кімнати з недовір'ям питається Горбатюка:

— Вона, значить, не ображала вас?

— Ні. Вона ні.

Молодший лейтенант вагається, і Ерна з раптовою рішучістю в очах підскакує до столу.

— Пишіть, пишіть! Я ще ображу.

Молодший лейтенант якось збентежено знизу вгору дивиться на неї. У чорних очах дівчини бунт і рішучість. Офіцер, не відриваючи від неї погляду, в'яло струшує самописку.

— Фогель? . .

— Фогель Ерна Дмитрівна. Тисяча дев'ятсот сорок другого року народження. Так? Записали? А тепер я скажу.

Звинно крутнувшись від столу на своїх гостреньких шпильках, вона опиняється лицем у лице до Горбатюка.

— Ви негідник! Чуєте! Негідник і провокатор! Зрозуміли?

Ігор подається до дівчини, хапає її за руку.

— Ерно!

— Ерно, та лиши! — з другого боку до неї підходить Теслюк.

Ігор ставить її побіч себе. Жваве, різко окреслене обличчя дівчини горить від обурення.

— А я не боюся! Ваше щастя, що їх у вас не було. Я їх сама зірвала б. Ви їх не варті. Ви провокатор!

— Ви чуєте? Ви чуєте, товаришу молодший лейтенанте. Я прошу записати.

Молодший лейтенант зривається за столом і, як уражений дивиться на дівчину.

— Замовкніть!

Ерна змовкає, але вся аж колотиться від збудження.

Горбатюк тикає в нас пальцем і кричить офіцерові:

— Ви бачили? Вона п'яна. Вони всі п'яні. Прошу записати.

— А ну, тримайтеся пристойно. Тут не ресторан, — суворо каже молодший лейтенант.

Ерна з трудом заспокоюється. Охопивши за плечі, її тулить до себе Ігор. Я всіма силами намагаюся стримуватися, щоб виглядати спокійно, хоч відчуваю, — моєї витримки вистачить не надовго.

Хмурачи ріденькі брівки, стоїть молодший лейтенант, стоять міліціонери в порозі. Затиснувши в собі образу і гнів, мовчки стоїмо ми. Сам лише Горбатюк помітно пожвавлюється і все поривається до столу.

— Ось бачите! Ось бачите. Недвозначні випадки! Так, так! Урядові нагороди єсть акт радянського уряду. А вона що сказала? Я попрошу записати. Я не подарую. Я ці нагороди заслужив у боях!

— Безумовно! — порушує напружену мовчанку офіцер. — Ніхто не дає права зневажати те, що заслужене на фронтах Великої Вітчизняної війни.

З закам'янілістю, яка зовсім не пасує до його молодого обличчя, він сідає. Ще раз кинувши оком на Ерну, міцно струщує самописку.

— Ну, не все, що блищить на грудях, заслужене в боях, — каже в тиші Теслюк. Цей хлопець весь час тримається на диво рівно й спокійно. На його повних симпатичних устах, здається, незмінно блукає добродушна усмішка. Ніби все, що тут відбувається, його ніяк не стосується.

Молодший лейтенант завмирає з занесеною над папером самопискою.

— Ви не мудруйте мені тут...

— А я не мудрую, — на все своє круглаве обличчя посміхається хлопець. — У мене дядько — батьків брат — підполковник у відставці. Усю війну просидів в Архангельську у військовій школі. Фронту й не нюхав. А звільнився — три ордени...

Молодший лейтенант недовіриливо хмикає.

— Розкажіть це комунедь іншому.

— Даремно не вірите, — кажу я. — Буває й так.

— Буває, — підтримує мене старшина. Він прихиляється до стіни й дістає з кишені портсигар.

— Факт! — каже Теслюк. — За вислугу літ і бездоганну службу.

Молодший лейтенант кладе самописку і звертається до старшини.

— Прохоренко, у тебе «Шипка»? Дай-но одну...

Він розтирає кінець цигарки і, ніби розмірковуючи над чимось, все оглядає нас. Ми всі всталися в нього. Тепер він — наш бог, володар нашої долі. І ми відчуваємо в його недавньому наставленні до нас маленьку щербинку.

Старшина Прохоренко тим часом розкурює цигарку і зсуває на вухо кашкет. Його грубе, немолоде обличчя спалахує добродушною посмішкою.

— У тилу їх більше давали, ніж на фронті, — з розважливою добродушністю каже він.

Горбатюк круто обертається до старшини.

— Це не наша справа...

— Чому ж не наша? Наша.

— Коли не наша, то чия ж? — кажу я з викликом. — Це що, справедливо, по-вашому, коли в тиловиків більше орденів, ніж у командира полку?

Горбатюк, бачу, виклик приймає. Очі його спалахують недобрим вогнем.

— Так, справедливо! Коли уряд і ЦК вважають, що в тиловика повинні бути ордени, то справедливо.

— Ви за високі слова не ховайтеся! — каже Ігор.

За столом зривається молодший лейтенант.

— Припиніть ці розмови! Припиніть зараз же!

Він розчервонівся й хвилюється. Я так само хвилююся. І все ж шкода, що нам не дають тут зчепитися, як має бути. Я вивів би його на чисту воду...

— Товаришу молодший лейтенанте, я прошу записати це до протоколу! — тикає пальцем у папери Горбатюк. Червоне, спітніле обличчя його пашисть обуренням.

— Запишемо! А як же? Це так не пройде! — з погрозою каже молодший лейтенант і починає швидко заносити на папір нашу сутичку. У кінці кожного рядка він струшує перо. Горбатюк з мстивою повагою стискає губи. Виглядає, що він переміг.

— Наволоч ти, Горбатюк! — кажу я з ледве стримуваною люттю.

— Гадина! — підтримує мене Ігор. У його очах так само ненависть до цієї людини.

Горбатюк хоче щось сказати, але ззаду через широко розчинені двері до кімнати входять двоє. Обидва офіцери міліції.

— Гей! Яка нечемність? Яка нечемність? Молоді люди!

Ляйтенант за столом зривається й салютує.

— Товаришу капітане! . .

— Так. Що сталося? — миролюбно питається капітан і знімає кашкет. Потім, пригладжуючи не надто пишне волосся, дивиться на мене. — Яким правом ви вилаяли цього громадянина?

— Правом фронтовика! — кажу я занадто твердо і, може, занадто схвильовано.

Але добродушно настроєний капітан на мою відповідь не реагує. Він переводить погляд на Ігоря.

— А ви, молодий чоловіче, яким правом? Мабуть, ви ж не фронтовик?

Сірі очі Ігоря робляться шорсткими, туті щелепи на щоках випинаються ще більше.

— Правом сина фронтовика. До речі, забитого.

Капітан схрещує на животі пальці і повертається до Горбатука.

— Ну, алеж і ви, мабуть, фронтовик?

Горбатуку підтягується всією своєю постаттю.

— Так е. Гвардії майор запасу.

— Гай-гай! — удавано журиться капітан. — Товариші фронтовики! У день Перемоги такі образи! Як вам не соромно? Що з вами сталося? А ну, Семйонов, дай-но протокол.

Молодший ляйтенант подає аркуш паперу і в поважному то-ні пояснює:

— Політичні випадки, товаришу капітане.

— Так, так, так . . . Так, — приказує капітан і хутко пробігає очима по рядках протоколу. — Так! Та дурне ж це! Нісенітниця! Курям на сміх!

Молодший ляйтенант збентежено хмуриться й червоніє.

— І такими дурницями ви морочите мені голову? — врешті питається в нього капітан. — Дріб'язкова справа. Згодні, Семйонов?

— Так е. Я думав . . .

Поскрипуючи новими чобітьми, капітан підступає до нас.

— Ну що ви, як діти? Гай-гай! Фронтовики! Чи варто зводити старі рахунки? У такий день. Ну, може що й було у війну. Але чи ватро те згадувати? Стільки років . . . Мириться і — з богом. Навіть і протоколу писати не будемо.

— Ні! Пишіть. Коли ми вже тут опинилися, так усе пишіть, — кажу я.

Мене підтримує Ігор.

— У нас не просто сварка. Ми принципово . . .

Капітан підходить до нього й зупиняється.

— Киньте ви. Які там принципи? Ну випили й посперечалися. Завтра проспитеся — самим соромно буде.

— Ми не п'яні.

— Ну, тоді просто ви злі. Молоді й злі. Гай-гай...

— Ми не злі! — каже Ерна. — Ми за справедливість! Повинна ж бути хоч елементарна справедливість.

— Справедливість? Безумовно. Це похвальне. Чому ж тоді ви зневажили цього громадянина? Він же вам батьком годиться.

— Не про мене мова! — з відтінню мученика в голосі озивається від порога Горбатюк. — Я доповідав і просив записати: вони дозволили собі випадати супроти органів.

Капітан змовкає і, обережно ступаючи блискучими чобітьми, прямує до порога.

— Яких саме органів?

— Органів! — твердо вимовляє Горбатюк. — Ви розумієте, яких.

— Брехня, — кажу я. — Цього не було.

Капітан зупиняється посеред кімнати. Губи його суворо стискаються.

— Ні, було... — фальшиво обурюється Горбатюк. — Я не можу тут при всіх повторити, що він казав у ресторані. Але я напишу... Коли ви не вживете відповідних заходів, я напишу, куди треба.

Капітан робиться суворий. Добродушний його тон міняється на уривчастий.

— Свідки є?

— Я свідок! Я людина особливо довірена. Цього вистачає.

— Ви помиляєтеся, громадяніне. Цього не вистачає.

Від цих слів у мені вибухає злорадність. Ага — правда по нашому боці. Дідька лисого він нас проковтне! Удавиться... Він тільки грає на нервах. Клятий беріївський рудимент. І з якої щілини вилізла ця змарніла без людської крові блощиця? Приплив гніву й рішучости зриває мене з місця і штовхає до розчервоного, спітнілого Горбатюка.

— Чув? Не ті часи! Ти трохи спізнився, гаде!

Я ледве паную над собою. До болю в орбітах напружуються мої очі. І стискаються кулаки.

Ззаду кричить молодший лейтенант:

— Громадяніне! Припиніть! Зараз же відійдіть на місце!

Але спотіле Горбатюкове обличчя так само розлючується. З люттю він подається мені назустріч.

— Можливо! Твоє щастя. Я спізнився. А то я зламав би тобі хребет! Не таким ламав. Шкода, мало! Не всім! Лишилися...

Мої кулаки раптом робляться важкі. В очах знову туман, і в тумані не Горбатюк — Сахно. Ззаду вимогливий суворий крик, якого я вже не слухаю. Хтось підскакує збоку, щоб ухопити мене за руку. Але я випереджаю і, піддавши всім корпусом, б'ю його в щелепу.

Далі — крик, вереск. Горбатюк кидается до мене. Але його

вже хапають. Мене хапають за руки раніше. Біля плеча насуплене обличчя старшини. Але я й не вириваюся. Я його більше не вдарю. Лише один раз. І — дивно — мені робиться легше. Я швидко заспокоююся. Я чую побіч схвальне — «Правильно». Це Ерна.

А він ще борсається в міліціонерових руках. Та даремно. Хлопці тримають міцно.

— Це неподобство! Дайте мені начальника відділу! Я буду скаржитися! . .

Молодь біля стіни оживає.

— Скільки влізе.

— Ага, заспівав Лазаря!

— Мертвяк же! Небіжчик. Труп. Смердить, а не виносять. Чому їх терплять? Чому так довго не виносять? — швидко гомонить Ерна.

— Сподіваються, що самі виповзуть! — відповідає Теслюк.

Горбатюка саджають у кут на дзиглик. Його тримає молодий міліціонер. Капітан суворо повертається до молоді.

— А ну, марш звідси!

І до мене:

— А ви зостаньтесь. Вас ми оформимо.

Хлопці й Ерна нерішуче топчуться біля стіни і з співчуттям дивляться на мене. Капітан підвищує логос:

— Що, не зрозуміли? Звільняйте помешкання! Швидко!

На його обличчі зникає й слід недавньої добродушності. Тепер це обличчя не обіцяє добра. Ну, але це вже стосується тільки мене.

— Гаразд, щасливо, — кажу я хлопцям і Ерни.

Ігор перший робить крок до мене.

— Дайте вашу руку.

Він мовчки й вельми твердо тисне мої пальці й відходить. Ерна, усміхаючися, подає м'яку теплу долоньку.

— Не бійтеся.

— Дурниці! Я не боюся. Щасливо вам.

З помітним полегшенням вони пропускають Ерну й зачиняють за собою двері. У кімнаті відразу просторішає. За стіл сідає капітан. Зосереджено припалює від запальнички. Підсуває до себе папери.

— Ну, фронтовички! Подали приклад молоді! Вельми вдало! Що ж, тепер я розберуся з вами.

«Мінен» — попереджає напис на дошці, прибитій до пакола, що стирчить на дорозі. Напису не зняли, значить, наших тут ще

не чекали, ми перші. Це, розуміється, нічого доброго не обіцяє. Але танкові частини все ж десь пройшли. Про це свідчить грім бою, який стрясає землю недалеко попереду. Десь у тому ж напрямі низько над горизонтом каруселею звиваються ІЛи — штурмують німців. А ліворуч, далеко за балкою, видно довгі будинки приміського радгоспу. Під їх стінами туляться машини й фурманки. Звичайно, там німці.

Ми всі разом зупиняємося, кладемо на сніг Юрка. Сахно вивирає з дороги пакил, відриває від нього дошку й кидає в сніг. Опісля з палицею повертається до своєї притихлої чвірки.

— Так . . . Підемо через мінне поле, — оголошує він і по черзі, ніби випробовуючи, з-під лоба оглядає нас.

Катя скидає голову.

— Ви що? Чи в своєму розумі?

— Не ваша справа. Я з вами не жартую. Я наказую, — уставившись в дорогу, похмуро оголошує Сахно. — Зрештою, коли хто не згоден, говоріть відразу. Для того я знайду інший вихід.

Хвилину ми всі мовчимо. Я так само не зовсім розумію його. Якби він посилав нас самих, усе було б просто. Алеж, видно, по мінному полю доведеться йти й самому. Це вже бентежить.

— Ідіть ви до дідька! — широко розкривши гнівні очі, лається Катя. — Ви нас угробите. І поранених. Чи ви збожеволіли?

Сахно терпляче вислухує дівчину, стоячи до неї боком, і брови його осідають на холодні очі.

— Я виконую наказ. У армії належить виконувати накази. Іншої, як через міни, дороги в нас немає. Німцям живими я вас не покину.

В очах його залізна твердість. Набичивши голову, він пронизує Катю гострим, недобрим поглядом.

— Чому вже й німцям? Коли покидати, то обов'язково німцям? — каже Катя і, одвернувшись від нього, понуро відходить набік.

Сахно, стиснувши щелепи, щось обмірковує. Западає важка павза, і, щоб скоротити її, я кажу:

— Попідриваємося ж!

Сахно відповідає не відразу.

— Підірветься один — наперед піде другий. А ви як думали?

Самовпевненості в нього навіть забагато. Ніби перед нами не мінне поле, а учбовий пляц. Але що ж робити — податися більше нема куди: з трьох боків німці. Може, якимось і проскочимо . . . Капітан тим часом, уважно тримаючи за пазухою свій лікоть, повертається до нас:

— Ну! Хто перший?

Ми всі притихли й мовчимо. Дивимося кожен собі під ноги. Тільки Катя, зовсім не бентежачися, злим поглядом міряє німця.

— Коли так, хай фрїц! Їхні міни. Хай по них і топає.

Сахно несхвально довбе палицею в снігу.

— Фріц тебе доведе?!

Може й так. Може й доведе. Або кинеться втікати. Здоганий тоді по мінах. Видно й справді пускати його першим не можна. Але тоді кого? Не Катю ж! І не мене. У мене нога відразу дві міни зачепить. Лишається танкіст...

З-під лоба я потайки поглядаю на цього чорнявого хлопця. Сахно вже, як на призначеного, дивиться на нього. Танкіст нерішуче топчеться, поглядаючи кудись убік, але, видно, відчуває, що першим доведеться йти йому.

— Отож! — каже Сахно. — Беріть палицю і — кроком руш!

Танкіст в'яло закидає за плече автомат і промазученою рукою мовчки бере палицю. Капітан пропускає його повз себе на снігову цілину.

— Так. Дистанція п'ятдесят метрів. За ним підете ви, — показує він на мене і прикрикує на танкіста: — І швидше! Не вибухнеш!

Ми прямуємо в степ до ближчої з трьох скитських могил, що височать на сніговій білині. Юрко цього разу дістається Енгелеві, який без наказу звальє його на себе. У степу починається поземка. Снігові пасма рвуться з-під ніг і далеко розповзаються по поверхні. Скрізь дрібненько тремтить на снігу бадилля. Дме холодний вітер, і невисоко на небі через осугу сиротливо блищить зимове сонце. Я старанно крокую по танкістових слідах. За мною йде Катя. За нею, зігнутий під тягарем нелегкого вантажу, німець. Сахно замикає п'ятку.

У мене в середині все боляче напружується. Здається, аж завмирає серце. Ідеш, як по лезу бритви. Як по гарячому вугіллі. Весь час треба дивитися під ноги, щоб ступати слід у слід. Однак вони ледве помітні. Міни ж прикриті снігом, який тут не дуже глибокий, по щиколотки. Чудове маскування. Добре ще, що в попереднього палиця. Сніг м'який.

Уже добре відійшовши від дороги, танкіст зупиняється і, поколувавши палицею, вивертає на сніг щось кругле. Це — міна. Сахно ззаду кричить:

— Не чіпай! Не чіпай! Марш уперед!

— Протитанкова! — басить танкіст і, зневажливо пхнувши ногою сірий смертоносний кругляк, іде далі.

У нас дещо прибавляється смливости. Коли міни протитанкові, то ще півбиди. Під нами вони не вибухнуть. Аби лише не було протипіхотних. Тоді, вважай, нам поталанило.

Танкіст попереду, бачу, оживає. Рухи його робляться зграбніші, видно, і страху в нього менше. Хлопець ступає ширше. Я вже й не встигаю за ним і поступово відстаю. Але ззаду мене підганяє Катя. Занадто вирвавшись наперед, танкіст помічає це й зупиняється.

— Ширше крок! Нічорта тут нема! упевнено каже він.

Я намагаюся крокувати швидше. І раптом усе в мені обривається. Громохкий вибух, здається, розколює небо. Мимоволі я присідаю, скинувши до голови лікті. Щось зі свистом проноситься вгорі. Попереду ж чорна рвана пляма на снігу і пилюка. Хмари її хутко проріджуються, стелються в полі.

У наступну секунду я оглядаюся. Ззаду всі лежать, але ніби живі. Приникли до землі й зацімліли. А танкіста нема. На тому самому місці, де він щойно був, виверти мерзлої землі й купи снігу.

Мене вкриває холодний піт. Чомусь набирається повний рот гіркої слини. Навколо робиться тихо-тихо, і в цій тиші звідкись з-за балки, від радгоспу, доноситься далека кулеметна черга.

Першою зривається з землі Катя. Знову, як і колись у хаті, вона рішуче, по-чоловічому лається.

— Розтаку вашу матір!.. Куди завів? Куди ти нас завів, паскудо?

Капітан підводиться на одне коліно і стоїть, втягнувши голову в плечі.

— Мовчати! Вперед! — своїм басом заглушує він крик Каті. — Ви, вперед!

— Ах, я вперед! Мене гонити. А тобі боязко? Не хочеться помирати? Малих діток шкода? Ласкавої жіночки?..

Сахно, зіціпивши зуби, грізно чекає. Катя кричить. Я відчуваю, що по справедливості йти першим тепер треба мені. Але від страху зволікаю. Мені потрібен наказ. А наказ він віддає Каті. І видно, не має наміру його міняти.

Не зводячи здичилого погляду з дівчини, він тремтячою рукою вириває з кобури пістоль.

— Гад ти! Душогуб! Думаєш, я боюся? За себе дрижу? Доганяй, гаде! — кричить Катя і раптом зривається з місця. Бігом вона оминає мене, досягає вирви і без секунди вагання кидається далі. На сірому, притрушеному землею й кіптявою снігу пролягає рівний шнурок її свіжо-білих слідів.

Якийсь час ми ще стоїмо, не в стані подолати страшну нерішучість. Але ось з радгоспу знову тріщить довжелезна, в'їдлива черга. Кілька куль угорі верескливо протинають повітря. Це надає жвавості, і ми відразу підбігцем рушаємо з місця.

Я знову напружуюся, намагаючися якнайрівніше ступати в Катині сліди. Під кулеметний стрекіт добігаємо до невеликої вирви. Тут мін нема. Але тут гірше, ніж на снігу. Тут дихає не можлива, а вже реальна смерть. Смерть товариша. І те, що загибель припала другому, а не тобі, тепер уже не обнадіює. Під ногами якийсь шматок одєжини, обабіч у снігу жахливо стримить кістка — криваво-біла на земляній сіризні. Геть далі, одкинутий

вибухом, лежить чорний танковий шолом. Це все. Решта — розшматоване міною і розкидане всуміш з землею й снігом.

Але Катя — ніби ошаліла. Що вона робить? Без палиці, не зважаючи на дорогу й не озираючися, вона швидким кроком і підбігцем, без жодної остороги шибую по снігу до недалекої вже могили. Ніби вона знає, що там кінець мінного поля. Сахно щось кричить їй, але вона навіть не озирнеться. І ми йдемо по її слідах. Ми мусимо йти. Завмираючи серцями. З дрижаками в ногах. Кожної секунди чекаючи вибуху.

І здається — чудо. Катя добігає до могили. Зупиняється, обертається до нас і стоїть. У всій її маленькій постаті — докір і виклик. По полю від нас, ніби з погібелі в життя, тягнеться слабенький ланцюжок слідів.

Якось незрозуміло повеселівши, я піддаю кроку і незабаром доганяю її. Ззаду поспішає німець з Юрком на спині. Він добре ухайдакався й аж хитається. Видно, навмисне відставши, ззаду за всіма біжить Сахно.

— Розміновано! Куди далі? — заспокоєно, але з рештками недавнього гніву каже Катя. І мені чомусь ніяково дивитися на її зачервоніле, зморене обличчя. Звичайно, ми винні перед нею. Перед її сміливістю й її нерозважністю, яким тепер зобов'язані життям. Але в цьому не хочеться признаватися навіть собі. Найліпше пояснити нерозумною жіночою примхою. Це дозволяє зберегти нашу честь.

Тим часом підбігає нахмурено-затятий, весь уособлення військової суворости, Сахно. За п'ятдесят корків він зупиняється і зірваним голосом кричить:

— Васілевічу, вперед!

Так. Тепер нічого не скажеш. Тепер повинен йти я. Капітанова безоглядність повною мірою передається мені. Я піду.

Тільки куди — вперед?

Плаский пагорб від могили похило загинається вниз. З радгоспу нас уже не видно. Трохи вбік і назад, у неглибокій довгій низинці, пролягає насип чугунки. У ньому чорніє кругла відтулина рури.

— Вперед! — з пістолем у руці люто жадає Сахно.

Іду, йду. Я й сам відчуваю, треба скоріше. Треба вирватися з цього клятого поля. Тільки швидше!

З величезною обережністю я ступаю в сніг. Мій чобіт грузне до самої халяви. Поранена стопа в рукаві незугарно загрибає сніг. Катя рушає слідом. Тоді ззаду лунає голос Сахна:

— Дистанцію! Дистанцію тримай!

Дівчина щось огризається, але кориться й зупиняється, даючи мені відійти далі. Правда, мені зовсім не хочеться відриватися від них далеко. Якось разом з усіма спокійніше. Намагаючися ступати якнайважніше, я оглядаю перед собою сніг. Чужих

слідів тут, здається, нема. Місцями сніг спрасований завією до твердого, і я мимоволі обираю ногами ці твердіші місця. На них сміливіше. І не так грузнуть ноги.

Поволі зміцнюючи в собі певність, я переходжу гривку бур'яну, у якій нечутно шелестить сніг, і озираюся. Уже не видно й будки обхідника. Ми в улоговині. Треба б іти скоріше, але біль у пораненій нозі вперто не дозволяє ступати ширше. До того ж зі стопи сповзає рукав. Зупинившись, щоб підтягнути його, я нагинаюся і раптом застигаю в жаху. Моя рука сама собі, ніби опікшись, перелякано відсмикується. З снігу коло ноги, струнко напружившись, стримлять три тоненькі мінні вусики. Трохи далі, ніби голівка боровика, виглядає з снігу кругле зеленувате вічко «шпрінгміне».

Відчувши, як холодом пойнялося мое нутро, я різко відхиляюся. Але розігнутися вже не встигаю. Тріскотливий вибух лунко ляскає ззаду. Уламки чи сніг гостро стьобають по моїй шинелі. Я ледве утримуюся, щоб не звалитися на ті по-зрадницькому виструнчені вусики.

Яксь мить по тому я в нестямі чекаю. Я вже знаю, що сталося страшно. Але я не можу озирнутися відразу, бо це вже понад мої сили. Зміст того, що сталося, якимось, ніби здалеку, поволі доходить до моєї свідомости. І тільки за якийсь час, з натугою опанувавши себе, я обертаюся. Геть далі з Юрком на угнутій спині, широко розставивши ноги, стоїть німець. За ним, згорбившись, чогось чекає Сахно. А між ними і мною корчиться на снігу Катя.

Ноги мої раптом наливаються непосильним тягарем. З зусиллям і надзвичайною обережністю я витягаю зі снігу поранену ногу, потім чобіт здорової. Переступаю назад — слід у слід. Потім, високо підносячи коліна, ступаю ще. Ні, покищо не рве. Тоді, трохи осмілівши, кидаю погляд на Катю. Там знову чорна кіптява на снігу. Грудки землі. Катя, безладно перебираючи навколо себе руками, здається, хоче встати.

І раптом скам'янілі мої почуття оживають. Мене охоплює жах. І гнів. Гнів на Сахна. Це він завів нас на мінне поле! Гад! він погубив Катю! Захлинувшись образою, я кидаюся до нього. Але мене зупиняє Катя. Своїми слідами я біжу до неї. Дівчина судорожно підносить назустріч своє широке, тепер особливо негарне обличчя. Воно перекошене гримасою болю. Зуби в неї стиснуті, а в середині глухне стогін.

— Катю! Катрюсю! Катю!..

Упавши перед нею на коліна, я хапаю її за плечі. Потім за попереk. І раптом розумію: ноги! З посіченого уламками валянка ллється на сніг тепла кров. Другого валянка зовсім нема. Зрештою, нема й ноги до коліна. Страшний, розтроцений вибухом,

мокрый утинок. Ватяні штани й поли козушка нещадно посічені уламками. З дірок лізуть ковтуни вати й повсті.

До нас підбігає німець. Він просять мене помагати. Тремтячими руками я підношу її ноги. Але що з ними робити? Кров ллється по моїх руках, у рукави, на шинелю. Німець так само занепокоєно метушиться й белькоче:

— Гефлехт! Гефлехт!

Він пхає мене в руки вузенький ремінець, і я розумію: міцно перев'язати. Катя, все зціпивши зуби і душачи стогін, закидає голову. Але мовчить. Її обличчя на очах біліє й швидко вкривається дрібною висипкою поту.

Метушливими рухами заляклих рук я з усієї сили перетягую над коліном те, що лишилося від її ноги. Німець тим часом одчіпає ремінь від мого карабіна. Цим ременем ми вдвох с'як-так обкручуємо другу ногу, у валянку. Тоді я підношу голову. Навпроти, опершись об коліно рукою, зігнувшись, стоїть Сахно.

— Ну, ти радий? Ти радий? Ти цього хотів?

Сахно різко випростується. Швидко озирється навколо. І мовчить. Але я бачу, очі його розширюються і якимось дурніють, втрачаючи свій звичайний вираз владної суворости. Він розгубився. Але тут таки якимось вольовим зусиллям перемагає себе і знову стає, як раніше, — суворий і вимогливий.

— Замовч! — з тихим шаленством кричить він і наказує: — Бери Катю! Скоро!

Я оглядаюся. Ну, звичайно, треба втікати. Два вибухи на мінному полі навряд чи лишилися не зауважені. І я підпорядковуюся Сахнові, вже знаючи: на міни ми вже більше не підемо.

Спершись на карабін, я встаю й нагинаюся. Сахно з німцем звалюють на мене обм'якле тіло Каті. Потім вони підбігають до Юрка, який, покірний долі, терпляче лежить на снігу. Його бере на себе Сахно. Я не зовсім розумію, що він надумав. Видно, не розуміє цього й німець, якому капітан щось пояснює.

Нарешті, здається, втямивши, німець без вантажу одбігає півсотні кроків й озирється. По його слідах обережно рушає Сахно. За ним, опершись на карабін, — я.

По неглибокій улоговині ми бредемо назад до чугунки.

Але за чугонкою по шосе їдуть німці.

Ми їх не бачимо за насипом, однак ще здалеку чуємо — множество машин без кінця торохтить, гуде, вие моторами, сигналізує — тікає з Кіровограду. Вони відступають. Але куди дітися нам?

На щастя чи на біду, нас прикриває рура.

Ми вповзаємо в її бетоновий тунель і знесилено падаємо на самому початку. Рура широка, мало не на зріст людини. Долі пласт спрасованого снігу. Вітер і холод. Але з шосе нас тут не видно.

Припавши на коліна, я звалюю з себе Катю. Потім падаю сам і важко відсаплююся. Позаду на свіжо стоптаному снігу — дрібні плями крові. Поли моєї шинелі так само в підмерзлій крові. Катя просто спливає кров'ю. Очі її широко відкриті, але зіниці весь час підкочуються під повіки. Це мене лякає. Її треба перев'язати. Але перев'язати нема чим. Санітарну торбу ми, поспішаючи, покинули в полі, на місці вибуху. Щоб якнебудь допомогти дівчині, я до решти околілими руками починаю розстібати знизу її кожушок. Там так само все в крові. Але Катя чогось стискається, руками вперто загортує свої поли. Очі її сполохано дивляться на мене.

Я знову настирливо розгортаю кожушок, але вона стискає коліна, підтягає їх до живота і так затискає все — ногами й руками.

Я не розумію її і запитально поглядаю на німця. Той, стоячи на колінах, пильно дивиться в другий кінець рури, де з пістолем у руці застиг Сахно. Долі тихенько стогне Юрко.

— Капітане! Капітане! — стишено кличу я.

Катя раптом починає пручатися й крутити головою — не треба! Здається, я розумію правильно. Але це вже дідько зна що!

— Перев'язати треба! — кажу я. — А ну, пусти руки!

Пригнувшись, по рурі наближається Сахно. Катя ще більше стискається й трясеться всім тілом.

— Ось, не дозволяє! Що робити?

— Так? — позираючи на вихід, невтямно перепитує Сахно.

Катя розслаблюється. Сіра тінь огортає її недавно ще червонощоке обличчя. І тут я розумію: вона помре! Але це дике, це жахливе! Це злочинне й неприродне: чому гине дівчина, коли ми, троє мужчин і солдатів, лишаємося живі?

— Катю! Катю! Що ж ти робиш? — починаю я недоречно до-рікати їй. — Ти що — соромишся?

Катя переривисто й важко дихає і мовчки дивиться-дивиться на мене. Здається, вона чує, тільки говорити чомусь не може. Потім погляд її сунеться кудись убік і зупиняється на німцеві.

У мене мелькає здогад.

— Він? Так? Хай він перев'яже? Так?

Катя не протестує, тільки якось протяжно видихає й розслаблюється. Очі її поволі заплющуються. Я не знаю, чи це згода, чи, може, сили завсім покидають її. Майже перелякано я кличу німця:

— Ком! Перев'язати! Бинтувати. Ферштейн?

— Я, я.

Німець починає швидко розстібати її пошматований одяг, ватяні штани, — розгортає скривавлене, побите уламками шмаття. Катя тихо лежить, байдужа до його дотиків, і я починаю помагати йому. Удвох ми без сорому розкриваємо Катині тіло — молоде, закривавлене, усе в ранах дівоче тіло, якому вже не одужати. Це я бачу відразу. З першого погляду. І я не можу помиритися з цією недоречною смертю. Але що я можу зробити?

Зрештою, прийняти смерть тут, напевно, доведеться всім.

Ми ще не закінчуємо перев'язки, коли десь поблизу лунають німецькі голоси. Сахно з пістолем у руці відразу кидається в далекий кінець рури. Одсахнувшись від Каті, я хапаю утоптанний у сніг карабін і подаюся туди таки. Ззаду пробує підвестися Юрко.

Пригнувши голови, ми прихиляємося спинами до нахололого бетону рури і слухаємо. Я тихо знімаю з замка запобіжник. Раз за разом озираюся на другий вихід. Проте там тихо. Юрко тримає в руці пістоль і не зводить з нас повного тривоги погляду. Його очі різко горять на блідому, якимось уже не юначому, вельми зосередженому на чомусь своєму обличчі. Німець у незручній позі насторожено чекає біля Каті.

Голоси десь близько змовкають. Настає тиша, в якій натужно гуде, гуркотить шосе. Сахно тихенько виглядає з рури і раптом різко відскакує.

Відразу ж зовсім близько чути:

—Верден унс ді панцер ніхт біс цум абенд цердрюкен, зо шлюпфен вір дурх.

І у відповідь дещо далі:

— Міт дем оберст фон Маер верден вір шон дурхшляген. Об тот одер лебендіг, цвінгт ер унс дацу.

Це зовсім зле. Вони біля самого насипу. На дорозі, чути, стукають дверцята кабіни, значить, машини стоять. Але інші їдуть. Напевно, кілька зупинилося. Для чого?

І раптом мене примушує вжахнутися німець. Наш німець. Його обличчя напружено витягується, в очах чи то жах, чи то якась рішучість. Руки долонями на снігу, як у спринтера на старті. Глади, кинеться тікати. Я круто повертаю карабін.

— Гальт!

Німець, безглуздо кинувши на мене боязкий погляд, опускається. Ноги його розслаблюються. Дідько, певно, його треба було б пристрелити... Та стріляти не можна.

І тут усе звідти ж, від насипу, долітає новий звук — слабенький брязкіт солдатських застібок. Приголомшений прикрим здогадом, я обережно виглядаю. Так і є. Зробивши своє у кюветі, два німці швидко йдуть до шосе. На ходу застібають амуніцію. Вони обвішані шпулями з кабелем. Певно, знімали зв'язок.

Раптово стративши сили й хитаючися, я повзу до Каті. Біля неї падаю в сніг. Потім, опанувавши себе, підводжу голову. Ка-

тя помирає. Я знаю, як помирають люди, і в цьому либонь не помиляюся. Вона напружується, борсається, видихає. Голова її тяжко перекочується на розкиданому волоссі. Очі напіввідкриті. Рукою вона разів зо два махає біля обличчя, ніби відганяє мух. І раптом каже:

— Одійди. Не застуй.

Мене це дивує. Так тверезо і так виразно! Мимоволі я озирюся. Хто застус? Я? Німець? А вона знову каже:

— Дмитре! Дмитрику! Темно вельми...

— Катю!

Але вона видихає й стищується. Очі її зупиняються на чомусь угорі й гаснуть. Спершися на руку, я сиджу побіч. З другого боку сидить німець. Обличчя його закам'яніло. І не диво: за двісті метрів свої. Він може крикнути, і тоді нас усіх схоплять. Але він не кричить. Мені навіть здається, що він боїться не менше від нас.

А мені вже нічого не страшно. Смерть Каті мене приголомшує. Скільки вже загинуло на моїх очах — знайомих і невідомих, але я ніколи так не розкисав. Може тому, що вони були мужчини і солдати. Все ж таки я був підготований до думки, що вони можуть загинути. Смерть на війні — річ дуже звичайна. Але чому помирає ця дівчина? Хто її послав на війну й пощо? Хіба сама напросилася? Але що вона знала про неї? Те, що писали газети: героїзм, патріотизм? А помирає в якійсь рурі, безглуздим випадком розшматована міною. І ми не можемо їй допомогти. Та й пощо вона тут? Хіба в нас мало мужчин? На передовій, у тилах, у країні взагалі? На кожний десяток у лаві — добра сотня у близьких тилах. І які мужчини! Сильні, письменні, свідомі.

— Документи забрали? — питається Сахно і згинається побіч.

Я не відповідаю. Кому що, а цьому найперше — документи. Йому головне — виконати формальність. Документи — військова таємниця. Вона не повинна потрапити ворогові. Але що в тих документах? І кому вони тепер потрібні? Її життя він не беріг, а за якимись папірцями стільки клопоту...

Сахно тим часом засуває руку під Катин кожушок і довго там шукає. Я на нього не дивлюся. Без люті я не можу на це дивитися. Добре, що вона мертва і їй байдуже. А якби жива — напевне в цього капітана була б бита морда.

Діставши з нагрудної кишені червоноармійську книжку, Сахно зазирає в неї.

— Щербенко Катерина Іванівна. Відоме прізвище, — з уїдливою посмішкою повідомляє він.

Я напружую пам'ять. Справді, прізвище й мені здається знайоме. Але де я його чув? Я запитально дивлюся на Сахна. Той кладе в кишеню її документи і зауважує мій погляд.

— Не пригадуйте? Пепеже комбата Москальова. З дев'яносто

дев'ятого, — каже він і йде в той кінець рури. — Наказ був по дивізії.

Виглядає так, що це його тішить. Що вона пепеже і що був наказ про її недозволені стосунки з комбатом Москальовим. Він радий, що хоч після смерти знайшов чим докоряти їй.

— Ну й що? — ледве стримуючи себе, питаю я.

Сахно, озирнувшись, блискає з-під брів своїм проникливим поглядом, і я зриваюся:

— Ну й що? Коли й пепеже? Ну й що?

— Замовчіть! Ви що — одуріли?

Він зупиняється, втягнувши голову, і в середині в мене все опадає. Я ледве паную над собою. Певно, він доведе мене до шаленства. Я не можу його бачити... Диво, які ми різні люди! Офіцери однієї армії. Громадяни однієї країни. Дідько його знає, чому так? Чому сусідство оцього льокаюватого німця мені легше стравити, ніж його?

А німець тим часом встає й іде до Сахна. Я вже зауважив, що від недавнього часу він взагалі намагається триматися ближче до капітана. Мною він ніби вже й гребує. Жестикуючи кістлявими руками він каже якусь довгу фразу. Сахно посуворілими очима дивиться на нього і змахує пістолем.

— А ну, назад! Назад!

Німець відступає, але все ще щось намагається довести капітанові. Той, видно, не розуміє, але насторожується.

— Що він каже? — тихо питається він у мене.

— Він же вам каже. От ви й зрозумійте.

Капітан хмуриться.

— Ну, знаєш!.. Я інститутів не кінчав. Цієї гидоти не вчився.

Звичайно, цієї «гидоти» він не вчився. Чого він взагалі вчився? У школі я так само не захоплювався німецькою мовою, але горе й війна всього навчать. Кілька слів з фрази німця я все ж розумію, про решту догадуюся. Німець доводить, що треба кудись утікати, бо коли почнеться штурм, солдати побіжать сюди, у сховище.

Це досить правдоподібно. Але хай починається штурм. Зле, коли штурмовики не налетять і колона прорветься з Кіровограду. А може й добре? Принаймні для нас. Дідько знає, що робиться в моїй голові? Я вже не можу збагнути, що добре, що зле.

Німець невесело повертається від капітана і мовчки сідає біля Юрка.

— Ось налетять ІЛи і зроблять з вас м'ясокомбінат! — не ховаючи своєї люті, кажу я німцеві.

Той, несподівано згоджуючися, хитає головою:

— Я, я.

Це мене дратує ще більше. Диви, яка покірність! Може, цей фріц зараз скаже, що він комуніст? Що з коліски був проти

Гітлера? Бувало ж таке. Сорок четвертий — не сорок перший. Найгарячіші нацистські голови вже встигли охолонути.

— Ми вас передушимо, як вошей! Розумієш? Як льойзе — до нігтя! — красномовно показую я руками. — Варум гебт ойх ніхт гефанген?

Німець, здається, розуміє, але морщиться й сам собі хамаркає:

— Вір зінд айнфахе зольдатен. Дер кріг іст фюр генереле унд ден фюрер.

Ця їх пісня мені вже відома.

— Ах, фюрер? А самі? Самі що робите? Полонених добивати так само вас фюрер примушує? Посилки з награбованим у Німеччину посилаєте так само за наказом фюрера? Он цілий ешелон у Знам'янці лишився! Фюрер дозволяє, от ви й раді. Вам вигідний такий фюрер. Він заохочує на злочини: бийте, хапайте — вам того й треба! Фюрер за все відповідає, а ви звичайно — айнфахер менш! Ви не розумієте. Що з вас візьмеш. Так?

Німець зідхає. Чимось він заклопотаний, чи, може, відчуває мою лють і побоюється. І він сидить так, надувшись, в нашій пом'ятій шинелі поверх свого широкого в ковнірі мундира. Козиркаста його шапка перекрутилася набік. Зідхнувши він погоджується:

— Я, я. Айнфахер менш!

— Що він каже? — знову питається здалеку Сахно.

— Каже, що він маленька людина. Ні в чому не винний.

— Задущити його треба, — просто вирішує капітан.

Я не перечу. Зрештою, дідько з ним: хай душить! Тепер мені його не шкода. У мене стільки накипіло в ці дні за Юрка, за себе, за всіх хлопців, які вже ніколи не встануть із снігу. І особливо саме тепер за Катю . . . Але без німця ми таки не впораємося з Юрком. Сахно однорукий, я, вважаю, одноногий. А як доведеться втікати? Ні, мабуть, німця треба лишити. Та й чим він може нам пошкодити? Здається, до своїх він не дуже рветься.

Але я мовчу, починаю думати про інше. Мабуть, буде щастя, коли ми тут просидимо до ночі. Уночі ми, може, й вирвалися б, а вдень — навряд. Хібащо звідкись з'являться наші. Я прислухаюся: здається, на дорозі стихилося. Може, колона пройшла? Аби тільки не рушила піхота . . . З нею буде гірше.

Сахно тим часом розряджує пістоль. У нього, бачу, щось не в порядку з магазином. Затиснувши між коліна рукоять, капітан однією рукою лагодить його. А я понуро сиджу біля Каті. Вона вже, мабуть, застигла. Витягнувшись на землі, синіє восковим обличчям мій Юрко. Тут все таки дуже холодно, у цій клятій рурі.

— Васілевічу! стихшено гукає Сахно й замовкає, чи то прислухаючися, чи щось обмірковуючи. — Злазь на насип і подивися. А то ще накриють, як курчат.

Вельми не хочеться вставати, але мушу. Прихопивши карабін,

я неохоче вилажу з рури. Соняшна яскравість степу засліплює. Блищить під сонцем широкий схил насипу. Обіч від нього з-за далекого пагорба витикаються стріхи будівель. Там якийсь село. Раптом у мене з'являється думка: а що коли поза насипом прокрастися туди й сховатися? Коли там нема німців? Алеж Юрко...

Перш ніж лізти на насип, я кажу в руру:

— Німця покищо не чіпайте. Знадобиться.

Сахно оглядається, але не відповідає.

34

Присипаний снігом, схил шерхтить під ліктями літньою, шорсткою від морозу травою. Пругко б'є в обличчя сіверкий вітер. Ноги ковзаються, і я, впираючися руками й коліньми, лізу вгору. Ззаду лежить мінне поле з могилами й довгою кривулякою наших слідів. Я туди, одначе, не дивлюся — я відчуваю його за спиною. Безглузда спроба Сахна перехитрити смерть коштувала нам дуже дорого і найбільшим страхом продовжує жити в моїй душі.

На бровці я зупиняюся і по черзі позираю в обидва кінці чугунки. Здається, на полотні — нікого. Тоді я підводжуся й коротко виглядаю з-за широкої промазученої рейки.

Ого, шосе аж гуде від руху — тепер, правда, по ньому сунуть обози. Німецькі вози, відкриті й під брезентами, двоколки, кухні, якісь підводи, з верхом навантажені майном і ув'язані вірьовками. Двоє сірих особових авт, раз-пораз сигналячи, з трудом прокладають собі шлях бічницею. Трухикають, іржуть, брязкотять гнущами коні.

Добре, що від чугунки до шосе не дуже близько, а то вони вже дійшли б до нас.

Трохи пооглядавши, я, однак, невдовзі ховаю свою оббінтовану голову. У душі гірка радість від того, що я їх бачу, а вони мене ні. Хоч ці обозники зовсім не роздивляються по боках, мабуть, їм тепер не до навколишніх краєвидів. Їм аби вирватися з котла, якщо десь є ще вихід.

Знову висуваюся, здивований якимись вигуками, і зараз же завмираю від цікавості. Ти дивися: на шосе б'ються. Одна фурманка становиться впоперек руху. Якийсь німець у короткій шинельці хапає за оброті коней. Товстозаді важкі бітюги високо скидають свої голови. Він б'є їх знизу кулаком по мордах. Але до нього тут таки зіскакує з фурманки погонич, і ось на шосе — крики, солдатська лайка. Той, що в короткій шинелі, дає погоничеві по шиї, погонич хапає противника за груди. Кілька підвід зупиняються, деякі пробують їх об'їхати. Здається, ось-ось буде корок. Це здорово, думаю я й позираю на небо: от би тепер літаків! На

жаль, літаків нема, тільки ззаду, за могилами, невисоко крутиться рама. Ну, але й так не зле: не щодня доводиться бачити, як б'ються між собою німці.

Правда, вони ще не встигають як належить надавати один одному, як між підводами з'являється вершник. Зграбно сидючи в новенькому жовтому сідлі, він без зайвих слів розмахується з-за плеча нагаєм і швидко чинить розправу над обома. Це діє якнайкраще. Той, у короткій шинелі, відразу кудись зникає, а погонич, лаючися, починає звертати з бічниць підводу.

І тут я стинаюся, протягтий тривогою: від будки по лінії йдуть німці. Вони вже близько й напевно зауважили мене. Крутнувшись на мерзлій жорсткості, я долілиць сунуся схилом до самої рури. Над рурою, розривши чобітьми сніг, на секунду зупиняюся. Німці йдуть другим боком лінії. Мені видно тільки цівки гвинтівок на плечах та один шолом у переднього. Мозок пронизує питання: зауважили чи ні? Коли зауважили, тоді все скінчене: терба стріляти. Треба битися й загинути. Бо можливості врятуватися у нас майже нема. Але свідомість прагне надії — а може?.. А може, не побачили?

І раптом до мого слуху, ніби з іншого світу, доносяться з рури голоси. Спочатку я не тямлю їх змісту — тільки колючуся від напруження, до нестями стискаю в руці карабін: тихше, ви! Потім до слуху доносяться слова, які спантеличують мене.

— Льоню, Льоню!..

Мене кличе Юрко. Йому зле? Алеж там Сахно. І справді, я чую його голос. Капітан роздратовано кидає:

— Чого ти марудиш? Він пішов.

«Я тут, Юр!.. Я не пішов! Чому він каже: пішов?» — німо кричу я в думках і грудьми втискаюся в сніг біля рури. Голови німців ховаються. Лишається тільки одна — заднього. Вона на тому боці. Ще трошки, і вони всі пройдуть. Ще секунда...

Але з-за насипу знову проривається крик:

— Васілевічу!

І тут же його заглушує ще гучніший Сахнів:

— Кінчай до дідькової матері! Май мужність!..

Вони ошаліли! Що вони роблять? Я схоплююся з снігу, і тут несподівано й жахливо в рурі бухає постріл.

У мене темніє в очах. Здається, в раптову прірву провалюється серце. Що він наробив?! У кого це він? У німця? В Юрка? А може, це полонений? Охоплений жахом непоправного, я зсуваюся до самого долу. Зриваюся на одну ногу. У другій туший біль, від якого затинає дихання.

На попередньому місці біля Юрка стоїть Сахно.

— Що ви наробили? Німці!!

Сахно з маленьким, не своїм пістолем пружко відскакує в кі-

нець рури. Сірим привидом шастає кудись Енгель. Зачепившись, я лечу сторч через дівчину. Падаю ледве не на Юрка. Близько мо-го обличчя його голова. З розбитої скроні стримить маленька го-стра кісточка і з-під неї пробивається червоний струмочок, який скоро заливає вухо. На снігу, біля плеча, розпливається-більшає мокра червона пляма.

Здається, я божеволію. Я перестаю щонебудь розуміти і зри-ваюся на коліна. «Хто?» — кричу я. — «Хто його?!» Але я не чую власного голосу. І мені ніхто не відповідає. Що ж це робиться? Хто ж так зробив? Німець?

Я не зважаю на тих, що вже, мабуть, над нами, і хапаюся за карабін. Мої руки колотяться. Права не відразу знаходить руко-ять. У тім кінці я бачу Сахна. Пригнувшись він завмер з пісто-лем. Чекає.

— Хто? — кричу я на все горло. Але з грудей виривається чу-жий, задушений хрип.

Сахно, однак, озирається й махає рукою. Я ледве розумію його шепіт:

— Тихше ти! Не бачиш?

Мабуть, справді я чогось не бачу. Я вперше кидаю на друга трохи осмислений погляд. Юрко неживий. Перекошене смертю обличчя. Одне око з силою приплющилося. Друге недоречно ди-виться повз мене кудись у бетонову стелю. І тут я остаточно ро-зумію, що сталося. Він застрілився.

— Юрасю !!

Це останній мій крик. У ньому — весь мій розпач. Мій гнів і жах. У наступну секунду, ніби грім з неба, голосно бухає в рурі постріл. Знадвору шалено порскає автоматна черга. Я скидаю карабін. Сахно в тому кінці чомусь круто вгинається й падає. Там, де він стояв, об бетонну стіну стукає щось кругле й відскакує у протилежний бік. Граната! Я падаю головою до Юрка. Оглушливий вибух стрясає насип.

Оглушений, я кілька безконечних секунд нічого не відчуваю. Усе в рурі поглинає гарячий, задушливий смерч. У сірій непро-глядності — вихор. Потім якось раптом чую, як пекучий біль обценьками схоплює коліно. І все більшає, розпливається по нозі. І охоплює її всю, від стегна до мізинця. Бідна неборака, моя нога! Здається, її доканалі. Від болю я не можу поворухнутися і стогну, стиснувши зуби.

Сніговий вихор тим часом улягається. Я підношу голову. У роті сніг і пісок. У вухах і в руках так само. Я мацаю навколо ру-ками. На пальцях тепла, липка мокрота. Це від Юрка. Мабуть, його розшматувало гранатою. Побіч чиясь нога у валянку... Де мій карабін? Робиться трошки видніше. З'являється низ і верх. Навпроти закіптявлений і обдертий бік рури. І світле коло неда-

лекої відтулини. І раптом у цій плямі нерухома тінь. Відставлений набік лікоть. Тонка, як мацак восьминога, автоматна цівка. Німець!

Щось у мені підламується, і я витягаюся на снігу. Жахливість становища вже не сприймається. Вона туманиться в свідомості, і я погано розумію, що діється. Сприймання гальмується в якомусь безвольному трансі. Мое тіло — куделя вати, протята болем. Голова так само напхана ватою. Ні наміру, ні жадання, ні думки. Щось солоне підступає до горла. Кров.

Тінь тим часом, пригнувшись, широко й нечутно наближається. Я лежу на спині й приголомшено дивлюся на неї. Я бачу тільки силуету. Знайому й безлику, як, бувало, мішень на стрільбищі. Ступивши кроків чотири, він удивляється в Катю. Він страшенно полохливий і сміливий одночасно, цей привид. Він ніби сомнамбула. Оживає він, коли ззаду з'являється ще двоє. Тоді він зовсім по-земному кричить:

— Отто! Шау гір! Руссіше Валькюре!

І з лютою рішучістю підбиває ногою тіло Каті. Воно податливо перекочується набік, спиною до світла. Розсипається по снігу її волосся. Одна рука ненатурально заламується за спину. Двоє нахиляються над тілом дівчини. Але першого тягне далі, і він, розглядаючися, переступає через єдину Катину ногу. І тут раптом зустрічає мій погляд.

— Генде гох! Авфштеен!

Він перелякано відскакує назад. Але, тут таки осмілівши, він рішуче ступає вперед і тикає мені в обличчя автоматом. На диво, я ні трохи не боюся. Поволі до мене повертається почуття реальності. Краєм свідомості я саркастично усміхаюся: боїться! Якби знав, не боявся б. Я не можу вже забити його. Не можу втекти. Я не можу нічого. І не хочу. Жити не хочу так само. Хочеш — стріляй! Дідько з тобою! Убий скоріше...

Але він не вбиває.

— Рус! Авфштеен! Бістро!

Біля мене вже всі троє. Один коротко й болюче б'є цівкою карабіна в плече. Я напружуюся й підводжуся на руках. Далі не дає біль. Та й не варто силувати себе. Однаково заб'ють. Я ж знаю. То й хай заб'ють відразу. А вони, вишкіривши три нелюдські морди, з холодною люттю дивляться на мене. Потім один з них кидає погляд на Юрка. Якимись смердючими чобітьми він переступає через мене й нагинається до покійника. Скосивши погляд, я бачу, як він мацає в Юркович кишнях, щось дістає й кидає в руру. Потім підносить з землі одкинений вибухом карабін. Мій чорний карабін знову повертається до своїх господарів — німців.

Третій раз вони вже не командують. Вони хапають мене за

руки і ривком, як мерця, тягнуть з рури. Я розумію, що все вже скінчене. Від болю, соняшного світла, а найбільше від образи я зажмурююся. Який недоречний, лютий кінець. Саме тоді, коли найменше до нього готувався. Виявляється, ось де він був — мій останній Сталінград! Виграний фронтом, країною і назавжди й непоправно програний мною.

Незабаром мене кидають на тверде під снігом груддя. Чиясь рука розстібає на шинелі мій трофейний офіцерський ремінь з жовтої шкіри. Мацає зверху по кишнях штанів. Я знеможено розплющую очі і поміж чиймись розставленими ногами бачу Сахна. Він стоїть навпроти в сорочці, без ременя. З орденом Вітчизняної війни на грудях. Забинтовану в лікті руку він притискає до живота. Його нахмурений погляд розгублено бігає по німцях. Вигляд якийсь приголомшаний. Напевно, капітан не знає, чого від них чекати, і помітно побоюється. Коротке здивування від того, що й він у полоні, на мить заглушує мій біль. Як же це він не застрілився? Він же мусів застрілитися. Він же не міг здатися в полон.

Я чогось не можу зрозуміти. Вельми болить нога. Від болю й слабости каламутиться свідомість. Німці мовчать. Мовчать ті двоє, що перемогли мене в цій війні й виволокли з рури. Тепер я добре бачу їх перед собою. Один весь якийсь дуже рудий — руда щетина на щоках, руді брови, руді, аж золотаві повіки. Через плече в нього на непідперезаній шинелі натоптана торба з прив'язаним до неї котьолком. Другий молодший, майже мій ровесник, з прищуватим обличчям і в окулярах, чорними шнурками примочованих до вух. Трохи далі від них стоїть ще один натоптаний здоровило в довгій шинелі й шоломі. Флегматичне обличчя його ледве помітно кривиться, кобура парабелюма на животі передбачливо розстебнута. Мені здається, що він тут головний, мабуть, якийсь офіцер. За його спиною стоять і чекають ще кілька солдатів. Ніхто з них на мене чомусь не звертає уваги.

Змучений болем і душевно розіп'ятий, я не відразу тямлю, чому вони всі мовчать. Але якась тінь, що ворухиться побіч на снігу, примушує мене повернути голову. І тоді я бачу ззаду за собою Енгеля, про якого вже забув. Невправними руками він пробує розстебнути на собі шинелю. Але, видно, застигли на морозі пальці не можуть упоратися з незвичними для них гапlickами російської шинелі. Обличчя його має якийсь наполоханий і винуватий вираз, і мені раптом здається, що вони мають намір його розстріляти. Офіцер з-під суворо стиснутих брів з недоброю терплячістю пильнує за ним. Потім робить три кроки вперед і, акуратно замахнувшись, коротко ляскає два рази по обох його щоках. Енгель витримує це, не ворухнувшись, як належне. Нарешті, з силою рвонувши полу, видирає гаплик і швидко скидає з себе

шинелю. Прищуватий в окулярах підхоплює її кінцем карабіна і шпурляє далі в сніг. Тонкі його губи кривляться від огиди, ніби він відкинув якесь падло.

Здається, те, що затримувало їх, скінчилося. Я на хвилину розслаблююся від надмірного напруження і перестаю їх бачити. Чути тільки, як офіцер, виразно вимовляючи кожне слово, лається й щось наказує. Солдати, брязкаючи застілками, беруть з землі якісь зелені скриньки на лямках (мабуть, якісь прилади). Порипує сніг, до мене хтось підходить. З великим зусиллям я знову відкриваю очі. Побіч стоїть Енгель. Тепер він знову в своєму мундирчику з обвислими порожніми кишеньками. У його винуватих очах терпляча покора і страх. За ним хтось штовхає в спину Сахна. Капітан, мабуть, не відразу розміє, чого від нього хочуть. Тоді рудуватий б'є його чоботом у зад, і Сахно опиняється поруч з Енгелем. Удвох з німцем вони беруть мене під пахви. У моїх очах раптом темніє, і я ледве тримаюся, щоб не втратити притомності. Я вельми не хочу застогнати. Решта для мене не має значення.

35

Мабуть, з годину я ходжу навколо привокзальної площі й не можу заспокоїтися.

Над містом глибока ніч. Площа незвично безлюдна й велика. Рівно й дрімотно горять угорі кулі ліхтарів. На тролейбусній зупинці нікого. Порожньо й на зупинці таксі. У мене в підсвідомості таке відчуття, ніби в світі щось сталося і люди позникали. Здається, я знаю, що, тільки не можу згадати. Назагал від пережитого сьогодні й від перевтоми я став, як контужений. Ломить у ремінні протези рештку моєї голінки. Я ходжу від ліхтаря до ліхтаря. Під кожним зупиняюся на краю тротуара і вдивляюся з освітленої латки у примерк між деревами. Здається, там хтось ворухнеться. Я знаю — це привиди, нікого там нема, як нікого нема на тротуарі, за вітринами зачинених крамниць, у кіоску «Союздруку» на розі й на тролейбусній зупинці. Люди відсутні, і покинуті ними речі продовжують своє почате вдень життя. Вони надиво лагідні й дисципліновані, ці людські речі. Покірно і в повному, встановленому для них порядку чекають своїх господарів. Їхня вірність спокоєві непохитна.

Особливо цікаві вночі книжкові вітрини. Цілі загони найрізноманітніших видань. Повні довір'я й щирости. Згода й мир. Колись я дуже любив розглядати їх уночі. Уночі вони виглядають зовсім інакше, ніж удень. Книги вночі, як розумні люди в житті. Кожна в собі. З усіх чотирьох скляних стін кіоску вони дивляться на мене зо стигшеною глибокодумністю мудреців. У кожній концентрація розуму, емоцій, свідчення доби й досвіду. І ні в

одній того, що болить у мене. Вони глухі до моїх болів, бо кожна з них повна своїх. Вони тільки свідчать про те, що відболіло й померло в емоційній пам'яті людства. Але хіба тим самим вони не дають нам найпевнішої науки? Через гущу століть, голови поколінь їх людська мудрість перекидає свій міст у майбутнє. Вони свідчать кожна про свій досвід і застерігають від множення помилок у споконвічній боротьбі зі злом.

— Котра година — не скажете?

Я до огиди полохливо здригаюся і не відразу розумію, що це вартівниця. Загорнена в грубий брезентовий плящ, тітка підозріло поглядає на мене. Чогось чекає. Ах, часу! Я заглядаю в рукав на годинник — половина четвертої.

Тітка не відходить, а прихиляється до залізної штанги біля скла й позіхає. Я помалу йду далі. У грудях, поступово стихаючи, все ще тахкає серце.

Треба заспокоїтися. Пора заспокоїтися. Нічого, по суті, не сталося. Гнався за одним негідником натрапив на другого. Ну й що ж! Хіба їх лише двоє на світі? Скільки їх зустрічалося раніше і, видно, ще зустрінеться в майбутньому. Протокол? Дурне, що мені протокол! Пожахають — не більше. Що вони з мене візьмуть? Мабуть, не посадять . . .

Хоч би й що, я ні за чим не шкодую і ні в чому не каюся. Правда, я не перемиг. Він пішов не захитаний і навіть не обеззбрений. Упертої певності його в своїй невинності, видно, вистачить на все життя. Цей не з тих, хто хворіє на біль сумління. Коли й було в нього якесь сумління, то з роками від нього мало що лишилося. Усі життєві здібності цієї людини розвивалися тільки в напрямі пристосування. Вольовий первень задушив усе останнє. Життєвим принципом для нього стала сила. Того правда, у кого більше права. У кого сила, там не потрібна правда. Цей коник непогано вивозив його в житті. І поковзнувся він хібащо в п'ятдесятих роках. Але й тепер такі не втрачають підленької надії на повернення до колишнього. Дивись на нього, як розгнівався! Уже з дверей кричав міліціонером: «Розбестили народ! Демократію розвели! Досвідчених робітників плямуєте. Чекайте! Припече — покличете! Знову нас покличете! Але пізно буде!»

Взагалі це виглядає як жарт. Він ще на щось сподівається. Але разом з тим це примушує замислитися. Бо поки одних буде тишити підленька надія виплисти наверх, у других буде жити страх. Буде таїтися, ховатися, щоб колись вийти наверх. Занадто глибоко загнана в свідомість багатьох ганебна невірницька мораль: а чи не ліпше пересидіти, перемовчати, перестояти за рогом, відвернутися. А вони будуть пильнувати сприятливу для себе мить. Досвід у них багатий.

Я забридаю в найтемніший кут площі. У густій тіні під деревами на лавці притаїлася якась пара. Стишилася, змовкла, на-

сторожилася й чекає. Ні, я туди не піду. Їм треба самотности, мені також. Тут царство спокою й тиші. Тут ніч. А навпроти, по той бік площі, усіма вікнами світиться величезний будинок вокзалу. Мабуть, там ніколи не буває ночі. Там вічно, доки живе місто, буде битися його безсонний залізничий пульс. Мільйони людей. Століття. Епохи. Вулкани людських емоцій. — під його стінами.

Дуже пахне молоде листя тополь. У завулку на недалекому будівництві спалахують відблиски електролютування. Синьохолодні зблиски світла трепещуться в небі. Звідкілясь на площу вихоплюється машина швидкої допомоги і, швидко перетнувши її асфальтовий протяг, зникає на бульварі. Тихі, стримані ознаки людського життя повнять ніч, треба тільки вміти зауважити їх і бачити.

Починає мжичити дощ. Він з часом густішає. Асфальт пахне вогкістю й пилом, рівно сокоче дах на кіоску. Мабуть, треба йти на вокзал. І я тихо бреду краєм площі уздовж скверу. За залізною загородою суцільне царство ночі, і в ньому притишений плескіт крапель. Зблизька чути ще шерех газетних аркушів — закохані ховаються від дощу. Уперте в своєму прагненні до самотности кохання. Зимою, на весні, влітку. У спеку, в дощ — там пари. І це — так само вічне.

На вокзалі оголошують посадку. У вестибюлі й по сходах починається сонна метушня й гомін. Бредуть заспані діти. Звісивши з плечей зв'язані валізи, штовхаються до виходу дядьки. П'ятирічна абияк одягнена дівчинка тягне пузату, добре чимось напхану торбу. Знервована мати з клунками злісно покрикує на неї. Позаду жінка на високих закаблуках і заспаний, у коротких штанцях хлопчик. Хлопчик незадоволено тре очі, і мама заспокоює його. У обох її руках картони, дерев'яний автомобіль, триколісний вельосипед і навіть два червоні м'ячі. Хлопчик надокучливо вередує. А мабуть, ровесник дівчинки. Бравий молодий ляйтенант уважно веде під руку стареньку згорблену бабуню у плюшовій накидці. Підполковник у сірому плащі тягне на плечі великий рожевий обруч — модна розвага для постарілої десь у далекому лісовому гарнізоні жінки. Минаючи зустрічних, я лізу на другий поверх — там тепер вільні лавки. Не зле було б подрімати. До мого потягу ще багато часу.

Але вільних місць тут небагато. Біля вікна, в самому куті, половина вільної лавки, і я з насолодою витягнув на підлозі ноги. Зрештою, ноги — не зовсім відповідне для мене слово. Спину підпирає бильце. Не вельми зручно, але стомлене тіло задоволене. Побіч клеє носом якийсь хлопець у чорному піджаку і картатій сорочці. Кепка його вже на підлозі. Хлопцева голова все нижче й нижче гнеться до колін, і, коли, здається, доторкнеться

до них, хлопець схоплюється. Сполоханими очима безтямно кидає зо два погляди і знову починає дрімати.

Невідомо, чи вижив у цій війні Сахно? Хоч такі люди не вельми перебірливі в засобах, живучі. І коли сталося, що він лишився живий, я певен: він знову той самий. Усе життя він удосконалювався в одному ремеслі — примусі . . . І на інше просто непридатний. Я знаю, зустріч з ним мені так само не принесла б радости. Він з породи Горбатюків, і десять років для їх перевиховання занадто малий термін.

Треба було мати надзвичайну для того часу здібність проникати в людські характери, щоб запідозрити в Сахнові потенційного зрадника. Я в кожному разі таким не міг його й уявити. Здавалося, це залізний у своїх переконаннях фанатик, безжалісний не тільки до інших, а й до себе в ім'я тієї справи, якій він служив. Правда, я й раніше вважав цю людину негідником, але з причини саме цієї його безжалісної неухильності, яка межує з жорстокістю, гіпертрофованою службістською в'їдливістю. Зрештою, у той час такі якості не личило ганити.

А насправді він завжди мав подвійне дно. Він не набув його в той надвечірочок у рурі або пізніше під впливом якихнебудь особливих обставин. Тепер я розумію: він таким був усе життя. Він зовсім не був кременем, яким намагався здаватися, тому що був безпринципний і гнучкий. Що б не робив, він думав тільки про себе — про свою кар'єру і свою вигоду. Решта його не турбувала. Я й начальство були для нього тими двома полюсами, між якими лежав весь останній світ.

Але я все таки втомився. Очі мимоволі заплющуються, притишений гомін ніби міцнішає і ніби зосереджується в голові. Сну нема, але тіло в якомусь важкому змертвінні. Опановує абсолютна нерухомість. Тільки думки, образи, уривки невиразних фраз рояться в голові.

За вікном навпроти шумить рясний травневий дощ. Ніби зачарована його шумом, вдивляється у спітнілу шибку жінка. Не інакше — з села. Блищать гумові чоботи. Проста спідниця. Темний поношений жакет. На голові старанно зав'язана чорна хустина у червоних квітках. Невеселе, зосереджене на чомусь внутрішньому, її обличчя з сіткою зморщок на чолі виглядає немолодим і стомленим. Мабуть, вона мені ровесниця, або трохи молодша і, мабуть, одинока. Я не знаю чому, але щось невловне зраджує в ній довголітню прикрість життя. Зрештою, звідки бути щастю? Де ті ровесники й трохи старші, з ким пролетіла коротка її молодість? Тепер би їм було б так само років по сорок, якби проклята війна не відміряла їм по двадцять. Вічно молоді й не жонаті, мовчазно сплять вони у тисячах братніх могил на широкому просторі від Волги до Ельби. І вічна самота тліє в змарнованих

на праці й у клопотах, передчасно постарілих очах їх колишніх подруг.

Так, може, десь і Юркова Ліда. Пам'ятаю, як нетерпляче в школі вихоплював він у днювального її листи, розмальовані кольоровим олівцем. Скільки в них було ласки й відданости! Це було яскраве й коротке кохання, якому я заздрив і про яке мріяв усю молодість. Де вона тепер, його Лідка?

Жінка біля вікна поправляє на голові хустку, загортає жакет. Біля ніг у неї невеличка руда валізка. Звідки й куди вона іде? Яка доля керує її, видно, невеселим життям? Що її відокремлює від людей у цій залі і кличе в самотню самотність безсонної ночі?

Ні, я не хочу бачити Юркову Ліду таку спрацьовану на чоловічій роботі, передчасно змарнілу в самотності, з байдужістю в очах. Я не хочу собі цього уявляти. Відмовляюся розуміти. І не в стані позбутися в думках вірогідности її правдоподібно такої долі.

Ех, Юрасю, Юрасю! Ти — найбільший мій біль у житті. Ти — незагойна моя рана. Інші всі вже давно загоїлися, а ти муляєш, кривавиш і болиш, мабуть, тому, що ти — рана в серці. Сумління моє підтягає твоєю загибеллю, від якої я не можу очуняти довгих двадцять років.

Так, я винний так само. Винний перед тобою й перед твоєю матір'ю, за якою ти найбільше турбувався в житті. Я не забув її адреси. Але що я міг написати їй. Каюся, я довго вагався і щось два роки по війні послав їй картку з повідомленням, що ти пропав без вісти під Кіровоградом. Це була маленька хитрість, яка мені допомогла зробити вибір, щоб вчинити найліпше. Я знав твою матір з її листів до тебе, кожен з яких був на чотирьох листках з номерами.

Незабаром я одержав від неї відповідь. Невеликий лист, кілька скупих слів святої материнської скорботи. Не без гонору вона писала, що ти по-геройськи загинув у нерівному бої.

Чи міг я після цього повідомити всю правду про твою загибель?

Що ж, винен перед тобою і каюся. Але ми мудріємо з роками, а воювати нам довелося зеленими хлопцями. Тепер я так не зробив би. Я постарався б не віддалятися від тебе, як це сталося в тій домівці на кіровоградському переїзді. Тепер я розумію, що до тебе, пораненого, поставився мало не по-зрадницькому. Треба було мені не відходити від тебе до кінця. Мабуть, я раніше зрозумів би твій розпач, і він не обірвався б тим недоречним пострілом, на який спровокував тебе Сахно. Але тоді я був не теперішній і на кілька годин справді занедбав тебе, самотнього в своїй знеможі.

Відчуття моє то прояснюється, то зникає у млюсних провалах свідомості. У голові все крутиться, пливе й гойдається. Але я розумію, що мене тягнуть навкоси по схилу вгору. Потім моя здорова нога болоче б'ється об рейку. Я торкаюся нею землі і починаю скакати по засніжених шпалах. Кожен рух супроводиться до отупіння безмежним болем. Друга, мені вже не підвладна нога судорожно підкорчується від болю і тихенько, ослабіло трясеться.

Усе моє тіло вкрите липким холодним потом. Часом я розплющую очі, і тоді перед ними пливуть-гойдаються пересипані снігом шпали і дві чорні рейки з обох боків. Побіч мигають чоботи. З одного боку кирзові, потерті на кісточках — Сахнові, з другого тупоносі шкіряні — Енгелеві. Біля цих шкіряних раз-пораз показується чорний приклад карабіна, і я усвідомлюю: ним озброївся мій штрафний конвоір. Значить, його не розстріляють. Це чомусь відгукується в мені задоволенням, яке породжує надію: а раптом він допоможе. Коли тільки мені можна ще чимось допомогти.

Але скоро нестерпна млявість від болю знову туманить мій зір, і я перестаю бачити. Невизначно я відчуваю, що мене ведуть у полон. Ведуть двоє людей, які найменше цій ролі відповідають. Справді, одного минулої доби я сам повинен був здати в полон, а другий . . . Не хочеться навіть і думати, хто цей другий.

А тепер вони — мої конвоіри.

Але пощо я, такий скалічений, потрібен німцям? Хібащо на те, щоб від мене щось довідатися перед тим, як забити? Тоді чого я йду? Хай забивають відразу. Правда, я завжди хотів жити. І тепер так само. Аби лише не біль. Навіть не зважаючи на біль. Але чим мені обернеться якась зайва година життя? Може гіршим, ніж сама смерть?

Моя голова розвалюється від плутаних думок і нерозв'язних для мого стану питань. До чогось вельми важливого я ніяк не можу додуматися. Я тільки відчуваю, що сталося щось жахливе, непоправне й несправедливе. Часом я забуваю, де я й куди йду. Мимоволі здається, що побіч Катя. Навіть чується десь поблизу її голос. Я не можу собі уявити, що її нема і ніколи вже не буде . . . І що ніколи вже не буде мого друга Юрка. Здається, чи не сон це? Бувало ж кілька разів у сні, що потрапляв у руки до німців, які навіть пробували мене забити. Але потім приходило пробудження, і все було по-давньому. Може й тепер буде так? Тільки ось нелюдський, нестерпний біль!

Треба зібратися, зосередитися і щось зрозуміти, у чомусь розібратися. Я завжди непогано розумівся на всіх підступах, які

ставило передо мною життя. Дома, в школі, у військовій школі. Правда, тут війна. Величезна, люта, небувала на землі війна. У ній сам дідько з Богом найпильніше все поперекручували. Жодна закономірність тут не є правилом. А найнедоречніша випадковість може стати твоєю долею. Віднайди, що тут надійне й стане? І незмінне?

Певно, я міг би щось зрозуміти, якби не такі муки. Біль мені не дає ні про що думати. Він відбирає сили. Слабістю захлинається моє серце. Стільки треноване на кросах і фіззарядках серце. Здається, нікуди я не дійду. Я просто сконаю в руках цих двох. На цій чугунці. У кількох кілометрах від Кіровограду.

Так, я хочу сконати. Я не хочу йти в полон. Я не буду давати їм ніяких відомостей. Я не хочу й не можу більше мучитися. Муки перевищують мої сили. Я навіть не знаю, де й що мені болить. Біль свавільно господарить у всьому тілі, не відомо чого домагаючися. Я вельми заздрю Юркові. Йому не болить. Він переступив свій останній кордон і тепер не підвладний німцям. Сили над ним вони вже не мають. І смерть мені починає здаватися жаданим рятунком. Але де він, той рятунок?

Я розплющую очі і дико позираю навколо. Обабіч степова рівнина, чугунка, телеграфні стовпи збоку. Настирливо гудуть дроти. Попереду тупає німець. Коробка закинута за спину протигазу брязкає об замок його карабіна. Я підводжу голову й бачу стиснені щелепи Сахна. Він усе ще не стріляється, не втікає. Невже він піде в полон?

— Забий мене!

Сахно, здається, аж здригається. Зовсім незнайомими очима поглядає в моє обличчя. Мабуть, обличчя в мене нелюдське, бо в глибині його зіниць — раптовий сполох.

— Забий мене! Будь людиною!

Я й сам розумію безглуздість моєї просьби-стогону. Але це стогне мій біль. І моє змучене тіло. Вони мої володарі, і я їм підпорядковуюся. Єдина моя нога підкошується, і я зовсім висну на чужих руках. Тоді Сахно міцно смикає за плече і дихає застерезливим шепотом:

— Коли що — ти мене не знаєш. Зрозумів?

Я давлюся кривдою. Ага, тепер він мене умовляє. Мабуть, він уже переінакшується. Інших поницив, а сам усе викручується. Може, думає вижити?

У розпачі я рвуся з їх учепистих рук. Енгель щось незадоволено бурчить і міцніше підхоплює мене під пахву. Але Сахно не втримує. Плечем я б'юся об шпалу і лежу, корчачися від болю. Ззаду лунає суворий гортанний крик. Сахно, полохливо зазираючи мені в очі, смикає за руку.

— Ти що? Вставай!

— Не встану! Забивайте! Не встану.

У цьому тепер мій вихід. Вихід з життя у небуття. Іншого немає. Хай стріляють.

Але вони не стріляють.

Енгель кілька разів незлобно смикає за руку, за другу намагається підхопити Сахно. Але я настирливо їм не піддаюся. Тоді спереду з'являється той, у шоломі. Його погляд круто впирається в мене десь між бровами. Сильний удар чоботом затинає мое дихання.

— Авфштеен!

Ні, вже дідька вам, а не авфштеен! Задихаючися я хапаю ротом повітря і, на жаль, нічого не можу їм сказати. Світ знову провалюється у млосну каламутну прірву. Рештками свідомости я помічаю, як вони хапають мене за руки, за ногу, за порвані поли шинелі, і земля підо мною зникає...

Очунною так само від удару. Здається, чимось пекуче-холодним тупо б'ють по обличчю, і я раптом опиняюся на скрипучій нерухомій рівнині. Ворухнувши руками, розумію, що вони мене кинули обличчям у сніг. Напевно зараз пристрелять. Повільно і в'яло, ледве долаючи слабкість, у якій розчиняється біль, повертаю голову. Підо мною втоптана зимова дорога, руда ніздрювата пляма від кінської сечі, натрушені клапті сіна і побіч ноги. Багато ніг у чоботях, черевиках з короткими шкіряними й брезентовими крагами. Двоє чи більше у валянках. Ближче від інших пізнаю витерті в снігу кирзачі Сахна. На їх шкіряних головках плями крові. Здається, це моя кров. Але різка німецька фраза примушує мене глянути далі, і мої очі натрапляють поблизу на вузенький, брудний приступець «опель-капітана». Один його край оздоблений тьмяною смужкою нікелю. Кінець пригнутий якимось ударом, а посередині човгається підшвою добре начищений хромовий чобіт.

З зусиллям я пересуваю погляд вище, догадуючися вже, що це — начальство. І справді, у машині якийсь пихатий, самовпевненого вигляду офіцер. Худорлявий і немолодий. На голові новий високий кашкет. Під виголеним підборіддям лежить рудий хутрянний ковнір шкіряного регляна. Очей, одначе, не видно, замість них поблискують скельця пенсне. Я перший раз бачу такого важного німця, і в інших обставинах, мабуть, це було б цікаве. Однак тепер він мені байдужий. Мені плувати на його високий чин. Я йому зараз же це й скажу. Ризикувати мені вже нема чим.

Але чому вони знову всі мовчать? Мовчить чин. Мовчить, «ївши» його поглядом, знайомий офіцер у шоломі. Вивернувши від себе лікті, він струнко стоїть перед машиною. Може, тепер вони вирішують нашу долю?

Але напруження моє минає. Я видихаю з грудей повітря і заплющую очі. Знову все надо мною пливе й крутиться. Великим

зусиллям волі, утримуючи себе при свідомості, думаю: чому я не сконав по дорозі? Пощо я живу? Я знаю, що будуть допитувати. Їм потрібно про щось дізнатися, і тому вони ведуть нас обох. Другий для контролю. Для цього вони приволокли мене в село. Це — вулиця. Я чую, як у морозному повітрі пахне мішаниною диму — бензинового й солом'яного. Чути далеко стрілянину, гомін і тупіт ніг. Побіч ідуть і біжать солдати. І в цю колотнечу близьких перемішаних звуків уривається настирливий повітряний гул. Ось чому вони замовкли: у небі йдуть наші. Це штурмовики, наші рідні ІЛі. Вони йдуть сюди! Вони зроблять їм великий кривавий день.

Напружившись від великого болю, я перевертаюся на спину. У очі впадає бліда висока блакить неба. До болю в очах я шукаю поглядом по блідавій осузі. І даремно. Там порожньо. Тільки побіч унизу вершки нерухомих голів — у пілотках, шапках, у шоломах. Вони так само всталися в небо. Літаків нема. Чути тільки гул. Гуде десь поблизу. І цей гул сповнює мене незрозумілою впевненістю. Рідні мої! Дорогі! Бийте їх! Паліть! Нищіть! Я радий, що я ще живу. Я не хочу скоро померти. Я ще позмагаюся з ними. Я їм нічого не скажу. Не на такого потрапили. Я плюну в очі цьому оберстові, чи як там його величають. Нехай стріляють. Нехай побачать, як помирають рус-офіцери.

Але гул скоро глухне. Мабуть, літаки проходять боком. Кудись в інший бік. Моя коротка радість перетворюється на глухий внутрішній крик. Рознач туманить погляд, і я ледве зауважую, як їхні обличчя вже не пнутья до неба. Вони спрямовуються на автомашину. Німець у машині скидає з себе нерухомість, хрускає портсигаром, діловито припалює з запальнички. Худі щокі його то провалюються, то знову трохи виповнюютья, і підборіддя опускається на хутро ковніра. Він щось наказує.

— Яволь! Яволь! — стукає закаблуками офіцер і коротко про щось доповідає. Здається, це про нас.

От коли все вирішиться... Я впиваюся поглядом у голене, холодне обличчя. Зараз він визначить нам кару. Накаже, чого від нас домогтися і як розстріляти. Чи, може, навіть повісити. Але він чомусь не поспішає наказувати. Тонкими губами він стискає цигарку і недбало махає рукою в сірій рукавиці.

Я не розумію. Що це значить? Розстріл? Чи, може, вести далі по вулиці? Видно, чогось не розуміє й офіцер у шоломі. У всякому разі я не чую його «яволь». Я тільки бачу, як сипонувши снігом, зриваються в колейні колеса. На ходу брязкають дверцята.

Офіцер круто повертається до солдатів і вже іншим тоном — злісно й рішуче — щось наказує. Півхвилини всі слухають. Потім разом беруть зброю і своє майно на бічніці. Знову брязкають-дзенькають защіпки їх жовто-зелених скриньок. Гучно хрускає сніг. Хтось дужою рукою хапає мене за карк і, як дохлого

пса, тягне впоперек вулиці. По снігу, через колеїни, розгрібаючи моїм тілом мерзлі кінські кругляки. Гаплик шинелі впивається в горло, я задихаюся. Я не знаю, куди це? Але я не хочу тут померти. Я хочу ще позмагатися з ними. Вони мене засудили, але мені належить ще останнє слово. Боже, дай мені ще годину життя! І сили. Я ніколи не вірив у Бога, але тепер він потрібен мені. Хоч справжній, хоч вигаданий. І я молю його допомогти мені.

Побіч риплять на снігу закостенілі від морозу шкіряні чоботи, сунеться побіч пліт, фіртка, кинута порожня каністра і прихилене до призьби автомобільне колесо. Біля нього розтоптаний на снігу оберемок соломи, на який вони стягають мене й кидають. Ударившись головою об тугий гумовий бік колеса, я не відразу розплющую очі. Лежу, як пласт, од болю закусивши губи, і колочуся. Побіч опускається на призьбу і так само трясеться від холоду Сахно.

37

Проходить, мабуть, немало часу, поки я, притерпівшись до болю, розкриваю очі.

У дворі гомін.

Хата, на подвір'ї якої ми опинилися, мабуть, покинута. У вибитих шибках вікна з рештками скла — чорнота. Двері — навстіж. Тому німці всі в дворі. У полах шинелей вони проносять звідкись сухий пайок і лагодять підвечірок. На зсунутих до купи скриньках ділять галети й окремо консерви. Кинувши нас без жодної уваги, всі збиваються на подвір'ї і швидко розкоплюють свої порції. Енгель так само там. Як рівний з рівними, і ніхто йому, здається, нічого не каже. Ніби не було в нього ні полону, ні контакту з руськими. Ніби й він такий же щирий служака фюрера, як і всі вони тут. Він згрібає з скриньки свої галети і вдвох з рудим, що виволік мене з рури, однією ложкою по черзі починають вишкрібати з бляшанки. Сахно, скорчившись на призьбі, пильно сочить за ними з-під лоба і щохвилини ковтає слину. І все трясеться. А я вже не дрижу. Здається, я поволі й неухильно замерзаю. Ніг своїх я вже не відчуваю. Чужі мені й руки, на яких давно вже нема рукавиць. І ще нестерпно хочеться пити. Від втрати крові в середині в мені все сохне й палить вогнем. «Ну, де ж воно, де їх начальство? Невже ж нікому ми тут не потрібні?» — понуро думаю я й чекаю, коли хтонебудь до нас підійде.

І один підходить. Молодий зовсім, симпатичний на вигляд солдат з ясними гарними очима. Він ступає три кроки від гурту біля скриньок і, дожувавши галету, розхилає поли шинелі. Роблячи свою справу в двох метрах від призьби, німець зустрічає

мій погляд. Я чекаю ненависті, крику, а, може, й пострілу, а він усміхається й по-блазеньки вихитує задом. Руда смужка перекреслює побіч сніг, дрібним лопотом пробігає по моїй спині раз і другий. Німчик задоволено рже, застібається й одразу відвертається, поправляючи на плечах автомат.

Мабуть, перший раз я стогну. Від мук іншого роду, ніж ті, що допікали мені раніше. Це нестерпні муки. Їх не можна зрозуміти, не зазнавши їх. У розпачі пригадуються всі мої фронтові невдачі. Коли я стріляв з «дегтяря», не поставивши на планці прицілу, і з десяток німців устигло сховатися в траншеї. І як ми загаюлися з атакою і дали їх машинам вискочити з села. І той вечір, коли мій взвод захопив шестеро полонених. У хлопців були мокрі валянки, але я не дозволив їм розути німців, обутих у добрі чоботи. Якби тоді знати, що чекає мене! Мені до скреготу кривдно, що я мало забив їх на фронті.

Але, видно, всі мої муки даремні. Жодного з них я вже не заб'ю і нічого їм не зроблю. На мене їм плювати. Вони відходять. Дожовуючи хрусткі галети, зручніше укладають на спинах торби, протигази, закидають на плечі зброю і один по одному виходять на вулицю. На нас навіть не гляне жоден. У дворі, одначе, лишаються знайомі скриньки. І біля них троє. Наш Енгель, молодий окулярник, що виволік мене з рури, і ще один новий. Він стрункий, гарно збудований, з уїдливими темними очима і єфрейторськими нашивками на рукаві. З усього видно, він тут буде старший.

Я вже не знаю, що й думати. Страшна образа сконати, як конає підстрелений собака. Мабуть, до ночі мені вже не дожити. А вона зовсім близько. Сонця в небі вже не видно. У прозору синю сутінь поволі загортається земля. Під стріхами згущується й устоюється морок. Усе настирливіше пече руки й обличчя мороз. Певно, ніч буде зоряна й місячна, як учора. Тільки мені її вже не побачити.

Німці, сівши на скринях курять. І мовчать. Бачу — чуйно прислухаються до звуків, яких багато долітає, пливе й котиться з широких околиць села. Одначе тих, кого ці троє чекають, певно, нема. На вулиці робиться безлюдно. Мабуть, німці вже виїхали звідси. Чого тоді чекають ці троє?

І тут мені з'являється раптова думка: а може, вони чекають наших? Щоб здатися! І врятувати нас!.. По секунді радісного просвітлення я, одначе, розумію: дурна надія. Не для того їх тут залишили. Та й той Енгель, падлюка, навіть не підійде жодного разу. Жодного разу не гляне навіть, ніби боїться. Але раніше не вельми боявся. А я так хочу попросити в нього води... Здається б, тільки напитися, а тоді можна й померти. Зате Сахно якось ненатурально пожвавлюється. Ніби врешті перемагає в собі шок, який володів ним від рури. Він дозволяє собі встати з призьби

й починає часто присідати — грітися. І його не лають. Тільки окулярник щось бурчить, але ефрейтор мовчить, тоді й він змовкає. Сахно, сівши, тупає чобітьми. Земля дзвінко гуркотить під ним і болем віддається в усьому моему тілі.

Одубілий і знесилений, я не відразу зауважую, як з цим грюкотом зливається далекий знайомий тріск. Я тільки бачу, як усі троє німців відразу повертають голови. Черга повторюється раз, другий, третій. Німці зриваються. Двоє поглядають на ефрейтора, і знову всі втрьох слухають.

Невже наші? Я не можу в це повірити. Невже ще можливий якийсь порятунок? Сахно знову нерухоміє, стиснувши на перенісці брови. Мені здається — це «максим». Ні, скорше подібний на танковий. Тільки якого танка?

Черги, проте, змовкають. Німці ще слухають. Потім ефрейтор стихшено лається і дістає з кишені круглу, ніби яйце, з паском упоперек, гранату. Помацавши чеку, чіпляє гранату за ремінь.

— Їх коме бальд!

Він кудись швидко виходить з двору. Енгель і окулярник знову сідають біля скриньки. Енгель, схиливши голову, починає колупати прикладом сніг. Окулярник то вдивляється в городи з вишняком, то в вулицю. Видно, він побоюється. Сахно знову обережно починає розминатися.

Я вже не можу терпіти. Спрага, здається, доканає мене скоріше, ніж рани й мороз.

— Енгель, — кажу я і не впізнаю свого ослаблого голосу. — Енгель, вассер! Трінкен вассер!

Енгель ледве не з переляком скидає до мене головою.

— Вассер! Ферштеен? Вассер!

— Швайг! Нікс вассер! — каже окуляристий.

Енгель, проте, бачу, в роздумливій нерішучості дивиться на мене. На фоні вечірнього неба вираз його обличчя від призьби трудно вже вловити.

— Он же колодязь. Дай води, коли ти людина! — показую я на вулицю. Там, над засніженою стріхою задирає шию колодязний журавель.

Енгель підводиться й нерішуче топчеться біля скриньки. Озирається. Вслухується. На одній скринці торба, і біля неї плаский котюлок — мабуть, того, ефрейтора. Енгель нарешті відчіпляє його і, ще раз прислухавшись, йде до фіртки. Карабін він тримає під пахвою. Окуляристий, сидячи на скринці, повертається до нас усім тілом і з брязкотом смикає замок автомата.

— Швайг!

Сахно сідає. Тихо сам собі лається. Німець на те не зважає. Він слухає. Я вслухаюся так само.

Навколо все тихо. Але здаля вже доносяться звуки. Їх на-

віть не відразу й зрозумієш. Чи то крики, чи тупіт множества ніг. Коні чи люди? Але пострілів нема. Бухає десь артилерія. Тільки це в іншому боці й далеко. А цей переполох десь за селом. Один-два кілометри.

Розливаючи з котьолка воду, у двір заходить Енгель. Значить, усе ж людина, думаю я. Мое уявлення про німців трохи похитнулося. Я вже згоден думати, що серед них бувають різні. І так собі. І ніщо. І наволоч. Зрештою, як і в нас. І, мабуть, як усюди. Люди є люди. У загальній масі своїй не погані й не добрі — різні. Він подає мені котьолок. Я підводжуся. Однією рукою стискаю його за бік. У голові шалено хистка каруселя.

І тут за спиною — важкий тупіт. Щось сталося, але я не зважаю. П'ю. Хоча б вибухнув — перед тим, як померти, я все ж нап'юся. Але лунає німецька лайка. Шалений удар чоботом вибиває в мене котьолок. З брязкотом він котиться по подвір'ю. Другий удар, у вухо, дістає Енгель. У дворі шаліє ефрейтор. Захлинаючися словами, він лається.

Гнівно-образлива хмара застилає мою свідомість. Я хочу пити. Але, здається, вже не нап'єшся. Енгель винувато блимає підсліпуватими очима. Ефрейтор щось кричить, розмахуючи перед ним кулаком. Окулярик хапає скриньку. Серце мое рветься з грудей: я відчуваю — зараз щось станеться.

Незабаром вони всі хапаються за ремені скриньок. Ефрейтор, лаючися, трухикає до хлівчика за своїм котьолком. Окулярик одну скриньку звалює на спину, другу — продовгасту й меншу — бере за лямку. Найбільшою навантажується Енгель. Швидко чіпляє на себе майже кубічну зелену ефрейтор. Але на снігу лишається ще дві. Ефрейтор задихано оглядається на нас. І тоді — о чудо і підлість! — з призьби скоплюється Сахно. Я навіть не розумію, куди? Мабуть, не розуміють цього й німці. А він без єдиного слова хапає скриньку, другу і обидві скидає на своє праве, здорове плече. Ефрейтор збентежено роззявляє рота, а потім з силою ляскає по цьому його угнутому від ремня плечі.

— Гут, капітан!

І регоче.

А я видихаю все, що в мене було в легенях, і переводжу погляд угору. Я не дивуюся й не обурююся. Мої почуття ледве вже щось сприймають. Я вже все пережив. Я тільки дивлюся в небо.

Там прорізалася й блищить маленька самотня зірочка. Вона, мабуть, якраз над Кіровоградом, у який я не дійшов. Як не дійшло багато. Цікаво, скільки тисяч мешканців у тому місті? Чи вийде хоч по одному на забитого? Було б чудово хоч на хвилинку глянути на його вулиці. Напевно, колинебудь там будуть цвісти квіти, зеленіти тополі й акації. І ходитимуть хлопці з дівчатами. Люди будуть дивитися на фільми, пити пиво і їсти морозиво. Зірка в небі гойдається і колеться на дві й три. Сугою затягає по-

ляд. Це мороз. Він, здається, мене добиває. Мабуть, скоро мене не стане. А той буде жити. Буде. Він подолав уже свій шок. І я думаю: не дарма кажуть, що війна любить кмітливість. Хто перший стямиться, той і переможе. Він утямив своєчасно. Там він був зразковий штабіст. Тут буде зразковий полонений.

Усе інше доходить до мене ніби з іншого світу. Німці зручніше вкладають на собі скриньки. Потім швидко закурюють і відходять до фіртки. Я все це чую. Але я бачу тільки ту дрібненьку зірочку в зеленавій блакиті. Вона мигає, скаче, переливається відблисками, розсипається на дві, чотири і колючими уламками метушиться у височині. Повіки змерзаються, і я заплющую очі.

Здається, німці мене залишають.

Але у фіртці вони раптом зупиняються. Мені чути голос ефрейтора. Спочатку тихий, потім з владною ноткою наказу. І відразу ж різкий скрип чобіт по снігу. Цей скрип болем пронизує мою голову й зупиняється.

Я розплющую очі.

Згорбившись під скринькою на спині, передо мною стоїть Енгель. Він нерішуче, ніби боячися, зазирає в мое обличчя. У нього напружено-затаєний погляд. І я раптом догадуюся, чого він вернувся. Я знаю. Іншого я й не чекав.

Але чому Енгель?

На руках я відкидаюся до призьби. Упершись в землю закаблуком, повертаюся до нього обличчям.

— Ти?

Енгель відступає на крок і тремтячими пальцями береться за ручку замка. Він з натугою затискає патрон у камеру і бурмоче:

— Ес тут мір зер ляйд.

Я розумію. Він просить пробачення. Це незрозуміле й неуявне. Це жахливе. Чи бачили таких убивць? Чи читали про них у книжках?

— Ес тут мір зер ляйд. Абер іх габе бефель!

Ну, звичайно, він має наказ! Це вже відоме. Це безумовне.

Ну, але що ж! Треба кінчати. Мені нема чого плакати. Даремно так само просити. Руками я роздираю на грудях шинелю. На, стріляй, гаде! Цілься в саме серце. Щоб довго не мучитися.

— Беайльт ойх! — кричить з вулиці ефрейтор. Виявляється вони пішли. Йому тепер їх доганяти. Вони поспішають. Може, за годину тут будуть наші? Ця думка перевертає в мені всі почуття. Мені до сліз робиться кривдно.

— І ти мене заб'єш? — кричу я в розгублені, підсліпуваті Енгелеві очі. — Ти в мене вистрілиш?

В моїй душі раптом спалахує маленька зірочка надії. Я ж його не забив. Я його боронив. Невже він не пригадає цього?

На одному коліні я подаюся від призьби до Енгеля. Він на

крок відступає. Выглядає, він боїться мене і чомусь озирається. Очі його викруглюються в збентежені, Рукою знову смикає ручку замка. З карабіна туго вискакує патрон і падає в сніг.

— Іх габе бэфель, — тремтячим голосом ніби виправдується він і швидко відступає ще на два кроки.

Постріл, як грім, палахнувши в обличчя червоним полум'ям, валить мене в сніг.

Якийсь час потім я ще чую незрозумілі лункі удари під собою — дуг-дуг-дуг... Я не знаю, чи це його кроки, чи прощальний стук мого серця. Але вони все тихшають і скоро зовсім завмирають.

38

— Громадяни! Громадяни! А ну, підведіться!

— Гей, розляглися! Не дома!

— Підводьтєся. Зараз же підводьтєся!

Між лавками ходить чергова з червоною опаскою на рукаві, і з нею міліціонер. Вони будять пасажирів, бо спати в залі заборонено. Жінки, дядьки й хлопці, крекчучи й сопучи, встають. На їх пом'ятих обличчях сонне невдоволення.

Після безсонної ночі тупо болить голова. Треба б таблетку пірамеїну, але аптечний кіоск, звичайно, ще зачинений. У великих вокзальних вікнах — прозора синявість світанкового неба. Починається травневий погожий ранок.

Хлопця на лаві біля мене вже нема, мабуть, подався своєю дорогою. На його місці сидить знайома з ночі жінка у квітчастій хустині. Підперши рукою щоку, вона зосереджено дивиться в підлогу. Видно, як і я, так само не придремнула за ніч. З другого ряду лавок до нас забридає ранне маля з брязкальцем у руках. Широко розставивши кривуваті ніжки, довірливо вдивляється в мене, потім дивиться на жінку. Вираз обличчя в тієї не мінється. Мале, неспритно повернувшись, швидко тупає за лавку. Нас воно побоюється.

Мені вже тут не сидиться.

На площі ще по-нічному прохолодно й порожньо. Ліхтарі вже не горять. У широкому чистому небі над городом швидко розвидняється. Ось-ось повинне зійти сонце. Напористий травневий дощ промчав по вулицях, дахах і бульварах, лишивши по собі духмяну свіжість, мокру зелень і дзеркальні калюжки-озерця на асфальті. Але калюжки швидко звужуються, меншають. Гіркуватим росням запахом тягне від тополь. З ночі листя на деревах ніби збільшилося, і воно густо зеленіє, ронячи на землю холодні буйні краплі. На порожній крайній лавці — просиджена мокра газета. Я опускаюся побіч.

Енгель виявився все ж таки недбалим солдатом фюрера. У своєму намаганні виконати наказ він поспішав. Невідомо, з якої причини це сталося. Чи, може, з небажання відстати від своїх. Чи боячися наших, що десь обходили село. Чи, може, все ж маючи якесь співчуття до мене. Не дуже цілячись, він вистрілив тільки один раз. А треба було, видно, два. Один постріл мене не забив. Тільки на багато років наробив клопоту лікарям. І коли я тепер живий, то завдяки їх золотим рукам і їх великим турботам. А найперший мій уклін тітці Марині. Це вона, літня сільська жінка, не дала мені зійти кров'ю й замерзнути. І тепер разом з ненавистю до підлоти у моїх грудях живе велика любов і вдячність тисячам наших жінок, тіток, дівчат і старих, які й годували й огрівали, а часто й рятували нас від костомахи.

Широкі промені схованого за домами сонця запалюють ранішню блакить, і вона у висоті горить, сяє, дзвенить чистотою й травневою свіжістю. Недоречно довга й турботна ніч позаду. Дивно, яку могутню, лікувальну силу має природа. Кожного ранку зійде сонце, і все на душі робиться інакшим, ніж уночі. Куди зникають сум і муки самотності. Виявляється все куди простішим і легшим, ніж уявлялося. Величезним зарядом бадьорости природа кожного ранку оновляє людей.

Так, люта була війна. Смертельна битва з найбільшою несправедливістю, які будь-коли народжувала земля. Ця боротьба взяла в людства безліч жертв і їхньою кров'ю написала завдання, які не можна забути. Найперше з них, мабуть, міститься в тому, що свобода й мир — занадто кволі деревця, щоб їх можна було виростити без всезагальної турботи всієї тримільярдної родини. Занедбання цього завдання коштувало б планетарної катастрофи.

Війна перед усім світом підтвердила нашу могутність і багатством розкрила очі на наші хиби. У сорок п'ятому ми не лише здобули перемогу. За чотири роки війни ми, як ніколи, згуртувалися в одне ціле і побачили, на що з неможливого ми здібні. Дух свободолюбства й невіддільності злу здобув собі в тій боротьбі могутні крила. Я вірю, вони не опадуть.

Струмені свіжого повітря плывуть у мої груди. Мені добре. І навіть, не відомо чому, робиться радісно. Мабуть тому, що я все ж оминув смерть і тепер, як не дивно, живий. Хоч і з протезою, замість лівої ноги. З недавно залікованим вогнищем у легенях. Перебувши у лікарнях юність, недовчившись, недокохавши. З двадцятьох років інвалід. І все ж життя — мабуть, головне. Воно й кара, й винагорода. Мое може в повній мірі служити підтвердженням цього, і тому воно набуло для мене особливого сенсу.

З привокзальної площі у сквер виходять двоє з речами. Зрештою, речей небагато: у високого довгорукого хлопця валіза з ме-

талічним окуттям і пальто. У неї, — маленької й гостроносенької, з вигляду зовсім ще дівчини, — велика торба. З-під простенького поношеного плащика дуже випирається живіт.

— Ось давай тут і присядемо, — каже вона, ставлячи на лавку навпроти торбу. І раптом схоплюється: — А де ж плащ?

Він, молодий і незграбний побіч з нею, збентежено оглядається.

— У залі покинув?

— А! — здогадується він і бігом кидається зі скверу.

Вона сміється йому навздогін. Потім сідає побіч з речами на лавку. Зауваживши мою до неї увагу, швидко загортує поли тісного в попереку плащика.

— Такий забувака — жах!

— Нічого, привикнете, — кажу я.

— Третій уже раз забуває. У селі в моїх покинув, коли від'їжджали. Потім в автобусі забув. Просто біда. Ніби професор який, — охоче, ніби навіть з затаєною радістю, повідомляє дівчина.

— Далеко ідете?

Вона раптом серйознішає.

— Ой, на цілину ідемо. У Кокчетав і ще далі кілометрів з двісті. Перший раз з дому — аж страшно. Кажуть, там жодного деревця немає, а я так ліс люблю. У нас такий ліс... От поїхала, а все сумніваюся: може, погано буде.

— А він як? Нічого?

— Хто? Сашко? — дівчина підводить очі й соромливо усміхається. Сірі очі її наповнюються світлом і добрістю. — Він добрий, — каже вона співуче, розгладжуючи полу плащика. — Неспокійний тільки. Після армії на цілину завербувався. Комбайнером. Виріс у степу, тому й дуже простір любить.

— Це гірше?

— Що?

Дівчина насторожується. У її погляді майже тривога. Я намагаюся усміхнутися.

— Та ні, нічого. Привикнете. До степу, звичайно.

— Правда? Ну що ж! Якнебудь треба. Сім'я ж тепер.

Вона зідхає й нетерпляче дивиться в напрямі вокзалу, звідки з плащем на плечі вже біжить її чоловік.

Незабаром вони приладжуються на лавці снідати. Вона старанно викладає з торби сільський харч: яйця, пляшку молока, шматок сала. Щоб не надокучати їм, я відвертаюся. Повз нас доріжкою скверу, постукуючи закаблуками «кирзачів», проходить солдат. Напевно, спізнюється з звільнення. Щоби його розчервонілися, чоло пітне. Поспішає. З досвіду знаю: дуже важко мирити службу з коханням. Тихо розмовляючи про щось, сусіди мої починають снідати. Я чую, він називає її Катю, і мені вельми кортить озирнутися. Але ні, я знаю, тієї Каті не буде. Це інша

людина, інша доля. Зрештою, що ж, життя продовжується... Ніщо його не спинить. Як не спинив у свій час Гітлер.

Я дивлюся в дальній кінець скверу, де з'являється ще одна пара. Тісно притулившись одне до одного, вони повільно йдуть до останньої в ряду лавки. Він обережно вкриває її своїм піджаком. У самого спину облягає мокра сорочка. Але що там сорочка, коли темноволоса голівка віддано й щасливо тулиться до плеча. Дивлячись на них, я чую швидкі солдатські кроки, що віддаляються, й думаю: хто й які б ці люди не були — їм належить майбутнє, і в тому їх перевага. Їм творити ще не написану історію країни. У загадковому завтра продовжувати життя. Їх людяність і мужність будуть визначати долю землі.

Хай же вони будуть щасливіші від нас.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В США

видало друком нову книжку:

проф. П. КОВАЛІВ

УКРАЇНСЬКА МОВА

Посібник для студентів слов'янських відділів високих шкіл, учителів українознавства, викладачів української мови, журналістів, письменників та всіх, хто цікавиться законами розвитку української мови.

ТВЕРДА ОПРАВА

ЗОЛОТЕ ТИСНЕННЯ

Ціна: 5 амер. дол. (вкл. пересилку)

Замовлення разом з чеком чи поштовим переказом надсилати на адресу:

META PUBLISHING CO., 236 East 14th Street, New York, N. Y. 10003,
U.S.A.

3 антології єгипетської літератури

ПРО ДВОХ БРАТІВ

Це оповідання збереглося на папірусі, який у 1857 році здобув Британський музей. Рукопис купила Elisabeth D'Orbiney в Італії і позичила його в 1852 році французькому єгиптологowi de Rougé; він й опублікував перший переклад деяких уривків. Автор рукопису писар Еннана, учень писаря скарбниці фараона Кагаби за часів Меренптага (1224-1214 до н. е.), коли пізніший король Сети II був ще престолонаслідником (кінець XIX династії).

Нові публікації тексту: G. Möller, Hieratische Lesestücke, Teil II (Leipzig, 1927, друге видання), стор. 1-20; у гієрогліфічній транскрипції: Alan H. Gardiner, Late-Egyptian Stories, Bruxelles, 1932, стор. 9-29. Цим виданням і користувався перекладач.

У фабулі багато езотеричних і мітично-релігійних натяків, не завжди ясних і зрозумілих для сучасного читача. Деякі пояснення подає: H. Jacobsohn, Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Ägypter, Glückstadt-Hamburg-New York (2 вид.), 1955. Фабула пов'язана з 17 верхньоєгипетською областю (J. Vandier, Le Papyrus Jumilhac, Paris, 1961, III, стор. 13-25).

В українській науковій літературі текст відомий давно. Його використовували І. Франко та М. Драгоманов у своїх етнографічних студіях. Нові етнографічні паралелі подав В. Вікентієв, Une nouvelle version de l'ancien conte égyptien des „Deux Frères“, Bulletin of the Faculty of Arts. Fuad I University. Cairo, vol. XIV — part II (Dezember 1952), стор. 97-107.

Нові переклади: Ф. Лекса (1947) стор. 197-206; Г. Лефевр (1949) стор. (137-) 142-158; С. Шотт (1950), стор. 193-204; Й. С. Кацнельсон і Ф. Л. Мендельсон (1956), стор. 73-85 і (1958) стор. 101-112; Т. Андржеєвський (1958) стор. 135-151, Е. Бруннер-Травт (1963) стор. 28-40.

I

Було собі, кажуть, два брати від одної матері і одного батька. Ануп було ім'я старшого, Бата було ім'я молодшого. Ануп мав хату і жінку, а його молодший брат був у нього за сина.

Він робив для нього одягу і доглядав його худобу на пасовиську, він йому орав і збирав для нього врожай. Він виконував для нього всі польові роботи.

Його молодший брат був гарний молодець. Не було йому рівного у всій країні. Сила бога була в ньому.

II

Багато днів після цього (молодший) брат доглядав його худобу, як і щодня. Щовечора він повертався додому навантажений всіляким зіллям з полів, молоком, дровами і всякими добрими речами з поля. Він складав це (все) перед своїм старшим братом, який сидів з своєю жінкою, потім він їв, і пив, і йшов спочивати у хлів серед своєї худоби.

III

А коли на землі розвиднілося і настав наступний день, [готував він] варену [страву] і клав її перед старшим братом. (Ануп) давав йому хліба на поле, а (Бата) гнав корови, щоб їх пасти на вигоні. Коли він ішов за своїми коровами, вони йому казали: «На тому місці добра паша».

Він чув усе, що вони говорили, і брав їх на місця з доброю пашею, якої вони хотіли. Корови, що їх він пас, ставали дуже гарні і дуже часто телилися.

IV

Коли настав час орати, його старший брат сказав йому: «Приготуй запряг биків для оранки. Поле вже вийшло (з води) і пригоже для оранки. Принеси також на поле насіння, бо завтра рано будемо орати».¹⁾ Так він йому сказав. Його молодший брат робив усе, що його старший брат казав, що їм робити.

V

А коли на землі розвиднілося і настав наступний день, пішли вони в поле з насінням і старанно орали. Їх серця дуже раділи при праці, бож почався час весняної обробки землі.²⁾

VI

Багато днів після того, коли вони були на полі, у них не вистачило (посівного) зерна.

Він послав молодшого брата, кажучи: «Біжи і принеси нам

¹⁾ Оранка і сівба відбувались у стародавньому Єгипті одночасно (Gardiner, Egypt of the Pharaohs, Oxford, 1964, p. 31).

²⁾ У староегипетських умовах це відповідало приблизно місяцю жовтню.

зерна з села!» Молодший брат знайшов жінку старшого брата, коли вона сиділа і причісувалася.

Він сказав їй: «Встань і дай мені насіння. Я поспішаю в поле. Мій старший брат чекає на мене. Не барися!»

Вона йому відповіла: «Піди відчини засік і візьми собі, що хочеш! Не примушуй (мене) кидати моє волосся недочесаним!»

Парубок пішов до своєї стайні, виніс звідтіля великий глек, бо він хотів взяти багато зерна. Він навантажився ячменем і пшеницею і вийшов з цим (тягарем).

Вона спитала його: «Скільки важить те, що ти несеш на своєму плечі?» Він їй відповів: «Три мірки пшениці і дві мірки ячменю. Разом п'ять на моєму плечі». Так він їй відповів.

Вона [здивувалась] і сказала йому: «Велика сила в тобі; я щодня спостерігаю твою силу». Вона хотіла пізнати його, як пізнають мужчину.

Вона встала, схопила його і сказала йому: «Ходи, зробимо (собі) хороше дозвілля і поспимо. Це й тобі принесе користь; за це я тобі справлю гарну одягу».

Парубок став, як південноєгипетська пантера, у [своїй] злості від тієї зухвалої пропозиції, яку вона йому зробила, і вона дуже злякалася.

Він звернувся до неї і сказав: «Дивися, ти для мене як мати, а твій чоловік як батько. Він, що є старшим за мене, мене виховав. Навіщо ти мені сказала це велике паскудство? Не кажи мені більше такого, і я цього нікому не скажу. Я не випущу цих слів з своїх уст перед жодною людиною». Він навантажив (на плечі) свій тягар і пішов у поле.

Він прийшов до свого старшого брата і вони старанно робили свою роботу.

VII

Пізніше ввечері його старший брат повернувся до свого дому, а молодший брат затримався з своєю худобою, навантажився всякими плодами з поля і гнав худобу перед собою, щоб дати їй (змогу) провести ніч у стайні в селі. Жінка старшого брата боялася з уваги на зухвалу пропозицію, яку вона зробила. Вона принесла сала і лою і вдавала побиту, щоб мати змогу наговорити своєму чоловікові: «Це твій молодший брат мене побив!» Коли її чоловік повернувся ввечері, як і щодня, він прийшов до хати і знайшов свою жінку, як вона лежала і вдавала хвору. Вона не налила йому на руки води, як він звик. Вона не засвітила перед ним світла. Його дім був у темноті, а вона лежала і блювала. Тоді чоловік її спитав: «Хто з тобою говорив?» А вона йому відповіла: «Ніхто зі мною не говорив, крім твого молодшого брата. Коли він прийшов, щоб узяти для тебе насіння, він застав мене,

як я сиділа сама. Тоді він сказав мені: „Давай, зробимо (собі) хороше дзвілля і поспимо! Упорядкуй свої кучері!“ Так він мені сказав, але я його не послухала: „Чи ж я тобі не матір? А твій старший брат для тебе наче б не батько?“ Так я йому сказала. Він перелякався і побив мене, щоб я тобі не дала знати. Якщо ти його лишиш живим, то я сама собі заподію смерть. Дивись, коли він повернеться [не слухай його]. Я хвора від тієї пропозиції, яку він мені вчора зробив». ³⁾

Тоді його старший брат став, як південноєгипетська пантера (у своїй злості). Він нагострив свого списа і взяв його в свою руку.

Його старший (брат) став за дверима стайні, щоб убити свого молодшого брата, коли він прийде ввечорі заганяти свою худобу в стайню. Коли сонце зайшло, навантажився (молодший брат) всякими плодами з поля, як і щодня. Він повертався, а перша корова ввійшла в хлів і сказала своєму пастухові: «Дивись, твій старший брат стоїть перед тобою з своїм списом, щоб тебе вбити. Утікай від нього!»

Він почув, що казала його перша корова. Друга ввійшла і сказала те саме. Тоді він подивився під двері стайні і побачив ноги [свого] старшого [брата], який стояв за дверима з [списом] у руці. Тоді він скинув ношу на землю і кинувся тікати. Його страшний брат побіг (слідом за ним) з своїм списом.

Молодший брат звернувся з молитвою до Ре, кажучи: «Пане мій добрий! Це ж ти розсуджуєш між злочинцем і праведником!» Тоді Ре вислухав усі його благання. Ре створив велику воду між ним і його старшим (братом), а в ній було повно крокодилів. Один з них опинився по одному, а другий по другому боці. Старший брат ударив себе двічі по руці (з досади), що він його не вбив.

Молодший брат гукнув йому з (того) берега і сказав: «Залишись на цьому місці до світанку. Коли зійде сонце, я з тобою буду судитися перед ним і воно віддасть злочинця праведнику. Я не буду більше ніколи (жити) з тобою. Я не буду ніколи на тому місці, на якому ти перебуватимеш. Я піду в долину кедра».

VIII

А коли на землі розвиднілося, засяяв Ре-Гарахте, і вони побачили один одного. Юнак промовив до свого старшого брата і сказав: «Чого ти біжиш за мною, щоб мене убити на підставі брехливого наклепу, не послухавши, що скажуть мої уста? Адже ж я твій молодший брат. Ти ж для мене неначе батько, а твоя жін-

³⁾ У єгиптян день починався з вечора — тому «вчора». Цей самий сюжет розробили опісля греки в переказі про Федру і Гіпполіта.

ка неначе мати. Хіба ж ні? Коли ти мене послав принести насіння, твоя жінка сказала мені: „Давай зробимо (собі) хороше дозвілля і поспимо”. Бачиш, вона тобі перекрутила справу».

І він дав йому знати все, що сталося між ним і його жінкою.

Він присягнув на Ре-Гарахте і сказав: «Як міг ти прийти, щоб убити мене (на підставі) брехні, озброєний своїм списом через цю нікчемну повію?» Він узяв ніж для різання очерету, відрізав свого фалоса і кинув його у воду, а сом його проковтнув. Йому стало погано і він ослаб. Серце його старшого брата дуже засмутилося. Він стояв і гучно голосив. Він не міг переправитися туди, де був його молодший брат через крокодилів.

Молодший брат крикнув йому кажучи: «Дивись, ти думаєш про погане. Ти не подумав ні про добре, ні про щось з того, що я тобі зробив. Тепер іди додому! Пильнуй сам своєї худоби, бо я не лишуся на тому місці, де ти перебуваєш. Я піду в долину кедра. Що ти можеш для мене зробити, так це (ось що): прийти, щоб доглянути мене, коли ти довідаєшся, що мені щось сталося. Я вийму своє серце і покладу його на верховіття цвіту кедра. Коли кедр зрубають і він впаде на землю, — прийди, щоб його знайти.

«І коли ти сім років шукатимеш, нехай воно не надокучить твоєму серцю. А коли ти його знайдеш, поклади його в глек з свіжою водою, і я оживу, щоб помститися на тому, хто мені заподіяв шкоду. Ти довідаєшся, що мені щось сталося, коли тобі подадуть келех пива в твою руку, а воно, шумуючи, переллється (через край). Не зволікай, коли таке станеться тобі».

І він пішов собі в долину кедра, а його старший брат повернувся до себе додому. Його рука лежала на голові, яка була посипана землею.⁴⁾ Коли він прийшов до своєї хати, він убив свою жінку і кинув її псам, а сам сидів сумуючи за своїм молодшим братом.

ІХ

Багато днів після цього молодший брат був у долині кедра. З ним не було нікого. Вдень він полював на дичину в пустелі, а пізно ввечері повертався і проводив ніч під кедром, на верховітті якого у цвіту було його серце.

Х

Багато днів після цього він сам збудував собі замок у долині кедра. У ньому було повно всяких гарних речей, бо він хотів собі заснувати власне господарство.

⁴⁾ Знак жалоби.

Одного разу вийшов він з свого замка і зустрів дев'ятеро богів. Вони мандрували і піклувалися справами всієї країни.

Дев'ятеро богів порадилися між собою, а один з них сказав йому: «О, Бато, биче дев'ятох богів. Ти тут сам один після того, як ти залишив своє місто через жінку Анупа, твого старшого брата. Дивись, він убив свою жінку, отже ти відплатив йому за все, що тобі заподіяно». Вони дуже співчували йому, а Ре-Гарахте сказав Хнумові: «Створи жінку для Бати, щоб він не сидів сам».

Хнум зробив йому дружину, а вона мала гарніше тіло, ніж усі жінки в усій країні. Кожний бог був у ній.⁵⁾

Сім гатгор прийшло, щоб подивитися на неї, і сказали в один голос: «Вона вмере від меча». Він закохався в неї дуже.⁶⁾ Вона жила в його домі, а він провадив весь день, полюючи на дичину, пустелі, приносив їй і клав перед нею. Він говорив їй: «Не виходь (з дому), щоб море тебе не схопило. Я не зможу тебе від нього оборонити, бо я така ж жінка, як і ти. Моє серце лежить у цвіту на верхівітці кедра. Якщо хтось його знайде, мені треба буде з ним воювати».

І він відкрив їй все своє серце.

XI

Багато днів після цього пішов Бата полювати, як і щодня. Дівчина вийшла з дому, щоб погуляти під кедром, який був коло хати.

Тоді вона побачила, як море котиться за нею. Вона кинулась тікати від нього і добігла до хати.

Тоді море гукнуло кедрові, кажучи: «Тримай мені її!» Кедр схопив льокон її волосся.

Море занесло його до Єгипту. Воно поклало його на місце працкунів⁷⁾ фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї.

Пахощі льокона волосся попали в одягу фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї. Працкунів фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї. вилаяно: «Пахощі масті е в одяжі фараона, нехай

⁵⁾ Себо кожний бог дав їй щось від себе, як пізніше грецькі боги Пандорі.

⁶⁾ В оригіналі власне «прагнув». Ми дотримуємося в даному разі Ерманової концепції. Кацнельсон, а за ним обережніше і Андржеєвський думають, що він здобув знову свою стать. Дальший хід фабули цьому явно суперечить.

⁷⁾ На превеликий жаль, в українській мові нема слова чоловічого роду від прачки. В старому Єгипті білизну фараона прали чоловіки. Працкун — це, власне кажучи, помічник прачки.

живе в щасті й здоров'ї». Так сталося, що їх лаяли щоденно, і вони не знали вже, що їм робити. Головний прачкун фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї, пішов до берега дуже сердитий у своєму серці за те, що його щодня лаяли.

Він зупинився і стояв на піску навпроти льокона волосся, що був у воді. Він наказав зійти вниз і коли йому принесено (той льокон), знайдено, що він дуже гарно пахе, і він взяв його до фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї.

Привели писарів і учених до фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї.

Вони сказали фараонові, нехай живе в щасті й здоров'ї: «Цей льокон належить дочці Ре-Гарахте. Зерно всіх богів є вній. Це подарунок іншої країни для тебе. Вишли послів у всі чужі країни, щоб шукати її, а з послом в долину кедр нехай вибереться багато людей, щоб привести її. Тоді сказав його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї: «Незвичайно гарне те, що ви мені сказали». І вислано (послів).

XII

Багато днів після того повернулися люди, які пішли на чужину, щоб принести вістку його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї. Не вернулися лише ті, що пішли в долину кедр, бо їх повбивав Бата. Він лишив лише одного з них, щоб повідомити його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї.

Його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, вислав (знов) багато людей, піхотинців і вояків на колісницях, щоб її привести. З ними була також одна жінка, якій передано всякі гарні жіночі прикраси.

Жінка (Бати) прибула з нею до Єтигту. Нею захоплювалися в усій країні. Його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, любив її дуже. Її призначено великою дамою гарему.⁸⁾

Король говорив з нею, щоб вона зрадила таємницю свого чоловіка. Вона сказала його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї: «Вели зрубати кедр і знищити його». Вислано вояків з їх інструментами, щоб зрубати кедр. Вони прийшли до кедр. Вони зрізали верхівіття, на якому було серце Бати, і він у ту ж хвилину впав мертвий.

⁸⁾ Термін, який приблизно відповідає поняттю — перша наложниця. Дехто так і перекладає.

XIII

А коли на землі розвиднілося і настав наступний день після зрубання кедра, ввійшов Ануп, старший брат Бати, до своєї хати. Він сів, щоб помити свої руки. Дали йому келех пива, і воно, шумуючи, перелилося (через край). Дали йому інший з вином, і воно скисло.

Тоді він взяв свій посох і свої сандалі, а також свою одягу і свою зброю і рушив у дорогу до долини кедра. Він увійшов у замок свого молодшого брата. Він знайшов свого молодшого брата, як він лежав на своєму ліжку мертвий. Він заплакав, коли побачив свого молодшого брата, як він лежав мертвий. Він пішов шукати серце свого молодшого брата під кедром, під яким його молодший брат спав увечорі. Три роки він витратив на шукання і не міг його знайти. І він почав четвертий рік, а його серце затужило повернутися до Єгипту. Він сказав: «Завтра я піду геть». Так він сказав у своєму серці.

XIV

А коли на землі розвиднілося і настав наступний день, почав він знову ходити під кедром і провів цілий день, шукаючи його. Увечорі він (уже) повертався і ще на хвилину обернувся, щоб пошукати. Він знайшов один овоч і повернувся з ним. Це було серце його молодшого брата. Він приніс глек свіжої води і вкинув його туди. І він сів собі, як це робив щодня.

XV

А коли настала ніч, його серце ввібрало (в себе) воду. Бата задрижав усім своїм тілом. Він почав поглядати на свого старшого брата, а його серце було ще в глеку. Ануп, його старший брат, наповнив глек, в якому було серце його молодшого брата свіжою водою і дав йому випити його. І його серце стало на своє місце, і він став (таким), яким був (раніше).

Вони обнімали один одного і один з одним говорили.

Бата сказав своєму старшому братові: «Дивись, я перетворюсь на великого бика гарної різнокольорової масти та невиданої породи. Ти сядеш на мою спину і перед сходом сонця ми будемо там, де (живе) моя жінка, щоб я помстився. Візьмеш мене туди, де перебуває (король),⁹⁾ а він тобі робитиме все добре і відважить

⁹⁾ Тут і далі часто неособова форма (німецьке «man»), хоч мова ясно про фараона. Цю неособову форму відзначено тим, що не подано додатку «нехай живе...»

тобі мене сріблом і золотом за те, що ти взяв мене до фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї. Я стану великим дивом, і мною захоплюватимуться в усій країні. Опісля ти повернешся у своє село».

XVI

А коли на землі розвиднілося і настав наступний день, перетворився Бата у ту постать, про яку він говорив своєму старшому братові.

Ануп, його старший брат, сів йому на спину і (ще) перед світанком наблизився до того місця, де був (фараон). Дали знати його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї. Він обдивився його і став дуже радий з нього. Він приніс йому велику жертву, кажучи: «Велике диво сталося!» Захоплювалися ним у всій країні.

Відважили його сріблом і золотом його старшому братові, і він осів у своєму селі. Йому дано багато людей і багато речей, а фараон, нехай живе в щасті й здоров'ї, його любив більше, ніж усіх людей у цілій країні.

XVII

Багато днів після того ввійшов він у гарем.¹⁰⁾ Він став там, де була дама. Він почав з нею говорити і сказав: «Дивись, я ще живу». Вона його запитала: «Хто ж ти такий?» Він відповів їй: «Я Бата. Ти ж знаєш, що ти дала знищити кедр для фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї, через мене, щоб не дати мені жити. Дивись! Я все ж таки живу! Я (став) биком».

Дама дуже злякалася того, що їй сказав її чоловік.

А він вийшов з гарему. Його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, сів провести з нею гарний день. Вона наливала його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї, і він був до неї дуже добрий.

Вона сказала його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї: «Присягнись мені богом і скажи: „Що мені скаже (дама), я її вислухаю”». І він пообіцяв вислухати усе, що вона скаже: «Дай мені з'їсти печінку бика, адже ж він не здатний до будь-якої роботи». Так вона йому сказала. (Фараона) дуже приголомшило те, що вона сказала, а серце фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї, дуже й дуже шкодувало його.

¹⁰⁾ Це слово перекладають різно: хто — кухня, хто — палац, хто — лазня.

XVIII

А коли на землі розвиднілося і настав наступний день, проголошено велике жертвне свято (на честь) різання бика. Послано першого різника його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї, щоб зарізати бика. Після того, як його зарізали і він лежав (уже) на плечах людей, потрусив він своєю шиєю і випустив з неї дві краплі крові, коло портала його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї. Одна з них опинилася по одному боці брами палацу фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї, а друга по другому боці. Вони вирости у два великі дерева персеї.¹¹⁾ Кожне з них було першорядне.

Пішли, щоб сказати його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї: «Дві великі персеї вирости, як велике диво для його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї, вночі біля великої брами його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї». Радісно їх вітали у всій країні та приносили їм жертви.

XIX

Багато днів після того його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, з'явився у вікні з лазуриту. Вінок з усяких квітів був на його шиї. Він зійшов на золоту колісницю і виїхав з палацу короля, нехай живе в щасті й здоров'ї, щоб подивитися на персеї.

Дама виїхала на колісниці за фараоном, нехай живе в щасті й здоров'ї.

Його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, сів під одним деревом персеї, а дама під другим деревом персеї.

Тоді Бата промовив до своєї жінки: «Зраднице! Я Бата, і я живу тобі на зло. Ти ж знаєш, що ти дала зрізати кедр для фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї, через мене. Я став биком, а ти (знов) дала мене вбити».

XX

Багато днів після цього дама наливала його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї, а він був добрий до неї. Вона сказала його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї: «Присягни мені богом і скажи: „Що дама мені скаже, я вислухаю її“». Він вислухав усе, що вона сказала. Тоді вона промовила: «Вели зрубати обидві персеї і дай зробити із них гарні меблі».

¹¹⁾ Овочево дерево — росте в Єгипті.

Вислужано все, що вона сказала.

Після цього послав його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, досвідчених ремісників, а вони зрубали дерева персеї для фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї. Жінка короля, дама, придивлялася.

Одна тріска полетіла і попала в рот дами.

Вона проковтнула її і відразу ж завагітніла. (З дерева) зроблено все, що вона хотіла.

XXI

Багато днів після того вона породила сина. Пішли, щоб сказати його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї: «Тобі народився син».

Принесли його й віддали годувальниці й служниці. Радість була в цілій країні. (Фараон) сів проводити гарний день і хвалив (сина). Його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, його дуже і дуже полюбив від першої ж години. Його призначено сином Куша.¹²⁾

XXII

Багато днів після того його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, зробив його престолонаслідником цілої країни.

XXIII

Багато днів після цього він провів багато років у ролі престолонаслідника цілої землі, коли його величність, нехай живе в щасті й здоров'ї, полетів на небо.

(Бата) сказав: «Нехай приведуть мені високих урядовців його величності, нехай живе в щасті й здоров'ї, щоб я їм дав знати все, що мені сталося».

Привели йому його жінку. Він судився з нею перед ними. Схвалено їх присуд. Приведено йому його старшого брата. Він зробив його престолонаслідником у цілій країні. Він був 30 років королем Єгипту. Коли він розпрощався з життям, його старший брат став на його місце в день його відходу.

*

Гарно і мирно завершено для писаря скарбниці Каґаба з скарбниці фараона, нехай живе в щасті й здоров'ї, писаря Горі, писаря Мер-Ем-Упета. Зробив писар Еннана, власник цього папірусу. Хто цю книгу гудитиме, тому буде (бог) Тот ворогом.

¹²⁾ Титул, що його мали звичайно престолонаслідники.

ХОРХЕ ЛЮІС БОРХЕС: ДВІ ПОЕЗІЇ

ТАЄМНИЦІ

Я, що тепер мої пісні співаю,
Назавтра буду таємничий, мрець.
Містичної пустелі пожилець,
Де ні раніш, ні потім не буває.

Так запевняє містика. Проте
Не треба передбачень. Не вважаю
Себе ні пекла гідним я, ні раю,
А наша путь мінлива, як Протей.

І чи то буде лябіринт блукань,
Чи, може, сяйва білого сліпучість,
Коли вкінці мою пізнаю участь,
І досвід мій перейде смерти грань?

... У забутті б криштальнім потонути,
Не стати «тим, що був», а вічно бути.

ДО МАЛЕНЬКОГО ПОЕТА З АНТОЛОГІЇ

Де пам'ять днів, які
Були твоїми на землі і ткали
Блаженство й біль і твій творили всесвіт?

Ріка численних літ їх потопила,
Ти тільки слово в оглаві тепер.

Дали безсмертну славу іншим боги.
Медалі, записи та монументи
Історія лишила. А про тебе
Лише відомо, мій незнаний друже,
Що ввечорі ти слухав солов'я.

І, марна тінь між ліліями тіней,
Вважаєш ти, що боги — заскупі.

Та наші дні — це сіть нудних мізерій,
Де краща доля є
Над попіл забуття?

На інших кинули безжально боги
Нещадне світло слави, яка бачить,
Всі нутроці, яка рахує плями,
Яка вкінці
Забруднює ту розу, що шанує.
Тобі ж явили, брате, милість боги.

В екстазі вечора, який ніколи
Не стане ніччю, слухаєш ти досі,
Як Теокритів соловей співа.

Переклав Ігор Качуровський

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО: **МОНОЛОГ НА ДВА БОКИ**

В еміграційній українській літературі останнім часом зроблено кілька спроб підсумувати значення і завдання літератури взагалі і нашої еміграційної зокрема, а також визначити становище, функції та обов'язки письменника. Про це писав В. Сварог у «Нових днях», В. Чапленко в «Українському самостійнику» і Б. Рубчак, у «Сучасності». З тих статей тільки стаття В. Сварога підходить до справи з загальних засад завдання письменника і «служби» його суспільству. В. Чапленко і далі веде свої порахунки з У. Самчуком і Д. Гуменною, а Рубчак намагається пов'язати наукову розвідку про М. Зерова з апологією молодих поетів нью-йоркської групи.

Я думаю, що настав час підійти до проблем літератури і проблем письменника з трохи ширшого погляду, з погляду розкриття письменницької лабораторії, бо тільки це може дати нам нагоду бодай зазирнути у те, як твориться художня література і чого від неї можна, повторюю — можна, а не треба, очікувати!

Цікаво, що в Сполучених Штатах зараз також відбувається певний процес самоаналізи з боку письменників і аналізи з боку публіцистів того значення, яке література може мати для суспільства, хоч досі в американській літературі завзято заперечувалась будь-яка утилітарність, будь-яка корисливість літератури, і тому заперечувались і всякі соціально-революційні намагання її, що в Америці називають «хрестовим походом» (crusade).

Ми, українські еміграційні письменники, звичайно, не сміємо навіть думати про те, щоб писати щось поза нашим «хрестовопоходним» обов'язком — допомагати українській справі, допомагати Україні та її народові. Так званої розвагової літератури у нас майже нема, та, можливо, й не могло її бути, як нема майже в нас і літератури для літератури, бо нема пошани до творчості, до праці письменника.

Ми ще погоджуємося визнавати працю художника-малювача, рідше працю скульптора, як суто художню творчість. Але від письменника вимагаємо перш за все служби, служби народові, яку часто підмінює служба партії або просто служба, як то є з чудовим талантом м'якої сатири І. Керницького, якого, користуючися з його делікатності, перетворено тепер на півофіційного рекламіста для всяких імпрез та організацій, так що бідний пан Івась являє в одній своїй особі ціле українське Медісон Авеню.

Для письменника буває часом дуже важко протистояти впливам і тискові суспільства та його вимогам, але в літературній творчості він повинен зберігати свою цілковиту внутрішню незалежність, не зважаючи на свої політичні переконання, ні на зовнішні тиски і впливи.

Наприклад, для американського письменника зараз важко встояти проти впливу розгарячених настроїв, що виникли у зв'язку з рішучою боротьбою негрів проти сегрегації. Відома американська письменниця Евдора Белті, саме з південного штату Міссісіпі, розповідає, що вона, як і багато інших південних письменників, вночі прокидається від телефонних дзвінків з далеких північних штатів, здебільшого анонімних. Її питають:

— Гаразд, Евдоро Белті, а що ви збираєтесь зробити в цій справі? Сидіти вдома і не розкривати рота?

На цю настирливу пропаганду Евдора Белті відповідає:

«Ми не можемо вставляти в художні твори людей, які діяли б механічно або носили б плакати, з яких кожному було б видно їх почуття. Люди не діляться на таких, що завжди мають рацію, і таких, що ніколи її не мають. Вони не бувають або зовсім добрі, або цілком злі, не бувають втіленням чисто білого або абсолютно чорного!..»

І трохи далі:

«Письменник... може робити, що хоче з своїм матеріалом: формувати його, гнути, доки він не зломиться, подвоювати його, вживати його задом наперед; він не спиниться ні перед чим, аби лиш досягнути серця, суті речей. Але навіть ради доброї справи він не фальшує матеріялу».

У своєму монолозі я хочу звернутись і до читача і до письменника і спробувати бодай поверхово відповісти на деякі питання; не як публіцист чи критик, а саме як письменниця, і то письменниця «старшої генерації».

МОНОЛОГ У БІК ЧИТАЧА

Один з редакторів солідного американського журналу «Атлантик», Роберт Меннінг, згадує про свої розмови на Кубі з Ернестом Гемінгвеем і наводить Гемінгвееве визначення процесу творчості. Меннінг пише:

«Гемінгвей вважав, що художній твір ,винаходить» з внутрішнього знання. Згадуючи повість ,Старий і море', Гемінгвей зауважив: У ній я знав про дві-три речі, але я не знав, як піде новела... Я навіть не знав, чи велика риба має вкусити старого, коли вона почала кружляти навколо човна, чуючи запах наживки. Я мусів писати і писати, далі і далі, винаходячи дальший розвиток із свого знання. Ви мусите відкидати все, що не цілком правдиве і не може таким бути. Я так само не знав, що трапиться з героями у романі ,Для кого дзво-

нять дзвони' чи в романі 'Прощай, зброе!' Я тільки винаходив, я відгадував'».

У нашого читача ця потреба письменника «винаходити на підставі того, що знаєш», викликає дві реакції. Одна — негативна, як у того читача, який на пропозицію купити мою утопію «Рік 2245» відповів:

— От іще! Хтось буде вигадувати, а я маю гроші платити!

Або реакція буває, може, й позитивна, але якогось підглядного характеру: читач хоче через роман підглянути внутрішнє життя письменника, хоче в кожному романі й у кожній ситуації твору знайти шматок письменницької біографії.

Але в обох випадках спільне одне: відсутність пошани, не цінування ваги творчої уяви письменника, так ніби цей його дар є чимось навіть не зовсім пристойним, про що в порядному товаристві ніхто не згадує.

Звичайно, кожний автор виходить у своїй творчості з того, що він знає, але відштовхнувшись від знайомого, він творить нові ситуації, нові характери, нових людей і обставини. Ми знаємо багато прикладів, коли сучасники ображалися на автора за те, що він надто схожими змалював їх у своїх творах, як то було, наприклад, з Томасом Вулфом; з нашим В. Винниченком, з Б. Прустом. Але навіть і в таких випадках нарікання були не на те, що герої даного твору занадто схожі на живих людей, а саме на те, що вони не подібні, що викривлено, здебільшого викривлено неприємним для живих людей, негативним способом.

Далі, «знання» письменника не мусить походити тільки від того, що він бачив на власні очі! Під час прем'єри моєї п'єси «Домаха» в Регенсбурзі один з глядачів сказав мені в перерві:

— Ну, пані Коваленко, і примусили ж ви наших жінок наплакатися! Дуже вірно ви все змалювали, так і видно, що ви все це пережили і бачили на власні очі.

А тим часом я на селі ніколи не жила, хібащо в ранньому дитинстві, від чого в мене лишилися дуже невиразні спомини. Я «винаходила» дійових осіб «Домахи» із своєї внутрішньої творчої інтуїції, на підставі того, що я читала, чула, бачила і пережила. В цьому процесі «винаходження» письменник мусить дуже вслухатись у внутрішній голос, бо художні вартості твору залежать саме від того, як правдиво він ухопить і передасть оту внутрішню правду, про яку говорить Гемінгвей. Я називаю це письменницькою чесністю, і хоч у рецензії на мої твори Ю. Шерех поставив під сумнів, чи досить чесності для того, щоб давати художні речі, але без такої «чесності з собою» не можна взагалі писати, бо тоді вийдуть тільки або невиразні фотографії з того, що письменник бачив, або ще більш плутані образи фантазії, в яких важко ухопити не тільки думку, але й їх структурну цілість.

Навіть твори чистої фантазії, нереальні, як утопії чи фантас-

тичні романи, повинні мати свою внутрішню правду розвитку, і особи чи події в них не можуть вихоплюватися без зв'язку чи бодай елементарної логіки. Інакше читач не може йти за письменником, стомлюється і кидає книжку.

Звичайно, чим інтелігентніший читач, тим довше і вірніше стежить він за тим, що розгортає перед ним письменник.

Намагаючися тепер раціоналізувати процес, який привів мене, наприклад, до писання утопії, я думаю, що це почалося від моєї гіркоти після смерті моєї доні — Лесі Оленко, при чому ця гіркота зосереджувалася на тому, що от світ буде існувати й далі, а вона так і не побачить того, що буде діятися в ньому... Мабуть, звідси лкимось викрутом фантазії, а може й інстинкту самозбереження моя уява переключилася на образи того, яким може бути це майбутнє — і то з українського погляду, який мене, звичайно, найбільше цікавив, вірніше — був органічно моїм.

Так що певний зв'язок з моєю біографією ця утопія, як і всі мої твори, має, але зв'язок не щільний, зв'язок уявлень, образів, пережитих і передуманих подій, але не точного відтворення того, що було, якщо б таке точне відтворення і було можливе.

А тим часом, серед наших читачів є певна частина, яка радо вбачає в усьому написаному уривки з біографії письменника і розглядає його твори, як оті альбоми, що колись лежали на круглих столиках посередині вітальні і що в них минуча, непевна себе людська істота намагалася закріпити на папері своє минуле.

Г. Грін значно краще висловив це у передмові до свого останнього роману «Комедіянти», коли писав:

«Багато читачів вирішують (я знаю це з досвіду), що «я» завжди означає автора. Отже, у свій час мене вважали і за вбивцю мого друга, і за заздрісного коханця жінки державного службовця, і за нестримного грача в рулетку... Фізичні риси, згадані в романі, манера говорити, анекдота — все це зварене в кухні несвідомого і впливає з нього, змінене до невпізнання здебільшого навіть і для самого кухаря».

Але читачі не спиняються над тим, що автор мусів би бути надто різнобарвною людиною, щоб втілити в собі і в своїй біографії всі події і людей, яких він змалював у своїх романах чи оповіданнях. Я не можу бути і Домахою, і Ксантипою, і Льолею, і Мусею, і не знаю ще якою героїнею моїх творів, хоч всі вони вийшли з моєї уяви, хоч всі вони — «винайдені», вигадані мною на підставі того, що я «знала» з життя, на підставі максимально чесного відтворення того, що я бачила і відчувала, як внутрішню правду. Звичайно, часом доводиться давати точний зліпок з історії, коли пишеш про історичні події чи осіб.

Але, повторюю, письменник не може вийти за межі того, що він «знає», що він бачить внутрішніми очима і відчуває як правду. Славетний римський кінорежисер Федеріко Фелліні, який обурювався,

що про кожний його фільм говорять, що він автобіографічний, мусів визнати, що «все мистецтво автобіографічне: перлина є автобіографією мушлі... Але в моїх фільмах нема нічого автобіографічного, якщо під цим ви розумієте плиткий репортаж і нудні камінні факти». А з другого боку, Фелліні признається: «Я ніколи не показую емоцій, яких сам не зазнав».

У другій частині трилогії «Наша, не своя земля», яка виходить під назвою «Прорість», я даю картину погрому і картини війни, а в третій — приходять образи з наших визвольних змагань. В цих частинах я намагалася якомога точніше, «чесніше» відтворити те, що я спостерігала в ті дні. Робила я це не тому, що мені бракувало б уяви для відтворення їх в іншій площині (в площині моєї уяви, а не пам'яті), а тому, що через безупинне переписування і викривлення нашої історії ці картини для багатьох стали непевними, відображеними ніби у кривому дзеркалі. Але такий мій підхід — це тільки вимушена данина письменника тій ситуації, яка витворилась у нашому політичному і в нашому партійному житті, і я безперечно воліла б малювати ці картини так, як вони повинні були бути з вимог письменниці, а не так, як я мусіла їх подати з вимог історичної точности.

Це не значить, що я включилась у лави «хрестоносців» у нашій літературі, які наперед знають, що вони напишуть і хто вийде у них позитивним, а хто — негативним. У справжньому художньому творі письменник не оцінює своїх героїв з погляду їх моральної чи соціальної вартости, а тільки з погляду їх художньої вірности і їх ваги в загальній структурі твору.

Я ніколи не зустрічала в житті поміщиці-шляхтянки, яка б називала і Толстого і Байрона дурнями за те, що вони описують для простих людей переживання благородної шляхти. Ця пані Гнилозубова виникла переді мною раптово.

Тепер я бачу, що вона є ніби якась суміш емансипованої гоголівської Коробочки і Кулішевої Тьоті Моті, втілення отієї провінційної заскорузлости, яка підтримує відданість Росії серед українського чи, вірніше, малоросійського міщанства. Цей тип вартий психологічного висвітлення і сатири, але в «Степових обрядах» я не могла надати йому великої ролі, бо ця пані Гнилозубова відогравала там тільки невеличку, побіжну роллю, а структурна рівновага є першою вимогою в побудові роману.

Та хоч я тепер можу раціоналізувати пані Гнилозубову, як до певної міри ланку між Коробочкою і Тьотею Мотею, але в процесі писання ці моменти для мене не існували, я не думала ні про Гоголя, ні про Куліша. Мене захопив оцей тип, який раптом виринув, буквально виринув переді мною і захопив своєю цільністю. Тепер, раціоналізуючи, я могла б написати багато про цих Гнилозубових-Коробочок, чия обмежена провінційність і станова вузька зарозумілість, яка не мала за собою ніяких підстав, крім того, що написано

в паперах про шляхетство, принесла так багато зла, становила такі непереможні в їх тупості перешкоди для розвитку української ідеї.

Отакий, непомітний, тіневий зв'язок між тим, що письменник пише, і тим, що він пережив чи бачив, не можна ні в якому разі назвати автобіографією, як не можна сказати про жодного письменника, що він створив свої типи «з нічого», без всякого впливу його внутрішнього «знання».

На цьому можна було б закінчити мій монолог у бік читача, якого можна було б не писати, коли б ми мали розвинену критику і місце, де та критика могла б викладати свої погляди на літературу. Для творчої критики треба більше місця розгорнути її погляди, ніж наші критики можуть мати в журналах. А крім того, треба мати ще й зацікавленого читача, який би стежив за критикою, погоджувався або ні з нею, а не сприймав її тільки з огляду на те, як накаже та чи інша партія, чи як він сам розуміє вимоги своєї партії до літератури.

Та лишається ще одна проблема, найважливіша з усіх — як довго будемо ми мати читача? Взагалі — читача. Будь-якого, упередженого, злосливого, лінивого, будь-якого читача, який все таки читав би наші книжки?! Чи, може, ми дійшли до стану, коли ніякого діалогу з читачем ми вже не можемо мати, а тільки мусимо виливати наші жалі в гірких монологах, у копирсанні в собі, щоб бодай для себе з'ясувати, чи треба нам писати, чи треба взагалі переходити через ті муки шукань, копирсання в тому, що зберегла нам пам'ять чи нотатники, через тортури уловлювання потрібного слова, словом — через те, що так тривіально називається «муками творчости»?

Чи є той інтелігентний читач, без якого літературний процес відбувається в порожнечі, як він наполовину вже й відбувається тут, на еміграції, де молодь, яка нормально мусіла б бути в передових лавах інтелігентних читачів, у великій частині відгороджена від цього процесу незнання мови.

Дехто з української еміграції любить ставати на котурни інтелігентности, заявляючи, що ми представники європейської культури, а, мовляв, американці тільки ганяються за доляром та гіпноізують себе телевізією. Але коли приглянемося ближче і подивимося на статистику, то картина виходить інакша. В Америці, не зважаючи на колосально поширені мережі радіо, телевізії та кіна, все таки діють по-старому видавництва, все таки виходять у світ тисячі книжок, все таки знаходять собі визнання і пошану десятки нових авторів щороку. А в нас, на тих півтора мільйона українців, які за статистикою живуть у Сполучених Штатах, тираж книжки в 2 000 примірників вважається вже добрим, а редактори журналу мріють про 2 000 передплатників! Отже, якщо ми для спрощення візьмемо, що українців у США є тільки мільйон, то й тоді виходить, що кожна видана книжка потрапляє до рук якоїсь одної тисячної частини, тобто тільки один на тисячу читає художню літературу. У звіті на

зустрічі Об'єднання українських письменників «Слово» в Нью-Йорку голова його Гр. Костюк зазначив, що у 1965 році вийшло 18 назв творів художньої літератури. Це підвищує нашу статистику на те, що 18 українців на тисячу читає такі твори. Але не дурім себе — здебільшого все та сама тисяча читачів купує і читає наші видання. Решта ще часом можуть купити книжку, особливо в добрій палітурці, щоб поставити її на полицку своєї бібліотеки, але коли ви почнете говорити, то виявиться, що такий «читач» ще не знайшов часу на те, щоб прочитати книжку.

Так стоїть справа з читачем, у бік якого звернений оцей мій монолог.

А тепер звернемося до наших колег і почнемо

МОНОЛОГ У БІК ПИСЬМЕННИКА

У російського гумориста Аверченка є чудове оповіданнячко про доморобного філософа шопенгауєриста, якогось поштового урядовця чи продавця з кооперативи. Він з своїм другом виїхав у околицю Москви на пікнік і там почав філософувати приблизно так (не маю книжки, щоб подати точні цитати):

— От, що ти таке? Поки я тебе бачу, ти існуєш! А як перестану бачити, так ти й пропав!

— Як пропав!? — обурився приятель. — Та я жив ще, доки тебе й не знав!

— То тобі так здається! — вів своє доморощений Шопенгауєр. — А от заплющ очі — і тебе вже нема!

Обурений приятель вилаяв його і пішов собі сам один додому. А наш «Шопенгауєр» стежив за ним, доки він не зійшов з горбка, а потім зідхнув сумно:

— Пропав чоловік! А шкода, непогана був людина!

Отакого сорту «діалог» відбувається і між нами, старшою генерацією письменників і молодшою, хоч і не так уже й молодшою групою, відомою під назвою нью-йоркської. Для них нас нема. Не існуємо. Ніколи не було, а як щось там і друкувалось, то це не варте уваги. Як Б. Рубчак писав у «Сучасності»: «наша література ще й досі тепліпається в дев'ятнадцятому столітті».

Звичайно, він може так писати, якщо він справді читав твори еміграційних письменників і прийшов до такого висновку. Але вся поведінка «молодшої групи» показує, що вони відкидають нас не з переконання від прочитаного, а, так би мовити, «апріорі», просто тому, що ми старші, що ми не завжди сприймаємо і погоджуємось з їх напрямками (якщо вони справді в них є), що ми домагаємось отієї внутрішньої чесноти, а не позування та гри в ультрасучасних поетів.

Ще можна було б примиритися з такою поставою, коли б ця група справді дала нам твори — маю на увазі прозові твори, — які показували б якусь нову лінію, новий стиль чи новий підхід до життя. Покищо нічого такого ми не маємо; отже після того, як Рубчак одним помахом пера відкинув нас, старших, в еміграційній літературі мов би не лишилося нічого чи майже нічого, вакуум, який молодша група, очевидно, сподівається колись заповнити своїми майбутніми творами.

Це приводить нас до питання, що ж таке український літературний процес? Чи це якісь окремі вулкани, що раптом виринають з морського дна на якомусь екзотичному і мілкому кораловому острові? Чи це твердий гірський хребет сталої формації, що тягнеться в історії нашої культури безупинно і без перерви, не зважаючи навіть на страшні прориви, які зробили в ньому дикі вибухи комуністичного терору божевільних сталінських часів? В такому гірському хребті мандрівник може зустріти все: і веселі ясні долини і похмурі ущелини; і гострі верхи, неприступні для тих, що не вміють запанувати над ними, вкриті лісом схилю, вкриті містичним туманом чи повні літнього затишку. В цій літературі можна знайти все — і треба, щоб там було все, а не одна якась маленька групка поетів з півдесятком віршованих книжок.

І тому нашим обов'язком, обов'язком старшого покоління письменників є підтримувати і показувати цю тяглість, яка часто схована від ока просто через те, що власник ока не має достатнього знання або занадто молодий, щоб осягнути в цілості все те, що ми, в підсоветській літературі перейшли, що вже сприйняли чи відкинули, що пережили і переболіли за останні десятки років українського літературного процесу.

Богдан Бойчук, згадуючи про творення «Нового театру» в Нью-Йорку, обурено згадує, про цілковиту відсутність в підсоветському театрі «О'Ніла, Кльоделя, Брехта, Бекета, Йонеско і ність же їм кінця!». Зрозуміло, що таких речей в СРСР тепер не ставлять, але для нас, старших письменників, такого сорту п'єси не є ніякою новиною, ані особливо модерним явищем. Такого роду п'єси ставилися в передреволюційній Росії досить часто, і метою їх було «епатувати буржуа», тобто вжахнути, збити з глузду, шокувати суспільство, викликаючи тим деморалізацію серед нього, а особливо серед молоді. Не даром деякі з передреволюційних п'єс російського репертуару, хоч як це дивно, тепер відновлюються на американській сцені, взяти хоч би «Той, що одержує ляпаси» Леоніда Андреева. До «Цілоденної подорожі в ніч» Євгена О'Ніла ми мали цікавішу і краще зроблену паралель у «Детях Ванюшина», які йшли на російській сцені десятиками років. Винниченківські п'єси були, зрозуміло, трохи більш пристойні за Теннесі Вільямса, але в них не менш гостро ставилися проблеми відносин між чоловіком і жінкою, як соціальних так і сек-

суальних, і не менш різко критикувалася родина як основа суспільства.

Попри це, американський театр все ще ставить і то з великим успіхом, п'єси драматургів дев'ятнадцятого століття, зокрема Бернарда Шова та Чехова, не кажучи вже про такого «застарілого» Шекспіра аж з 16-17 в.

Як бачимо, тепер іде така сама кампанія «епатувати буржуа» в Америці, яка свого часу дуже успішно провадилася в Росії, і ставити нам, старшим письменникам, такі твори за зразок може тільки людина, яка нічого не бачила і не читала, яка з галицького повіту перескочила в таборі республіки, а звідси одразу під змарочоси Нью-Йорку, де спинилася, роздивляючись перелякано і захоплено на все, що траплялось їй на очі. Америка переживає тепер такий самий приступ епатування, розкладу і деморалізації, який переживала Росія на початку століття. Різниця та, що Росія переживала це все перед світовою війною, а Америка — після світової війни.

Цей наш досвід дає нам можливість бачити ту тяглість літературного процесу, якої не існує для «молодої групи». Для них українська література існувала стрибками, від Лесі Українки і Коцюбинського до Миколи Хвильового, Зерова і Куліша, а від них стрибнула безпосередньо в Нью-Йорк.

Ні, це було не так, і нема потреби нам на еміграції препарувати літературу та її історію відповідно до чихось смаків чи доктрин. Лишнім це підсоветським літературознавцем. Ми тут повинні якраз стежити за тим, щоб безперервність розвитку літературного процесу була ясна для всіх, хто не підлягає обмеженням у знанні, якого вимагає советська влада на Україні. Ми можемо і мусимо знати еволюцію нашої літератури, розвиток її навіть у найважчих умовах, поступовий перехід від Шевченка до Лесі Українки і Коцюбинського, а від них — до Яновського і Хвильового, а від них до сучасних прозаїків і драматургів.

Бо після Коцюбинського ще був Тесленко, Наталя Романович-Ткаченко, Любов Яновська, Дніпрова Чайка, був Васильченко, цей неперевершений майстер оповідань, вплив якого на собі визнавали і Косинка й Івченко. Був і сам Івченко, був Дмитро Борзяк, розстріляний у молоді роки, про якого чомусь нема ніде й згадки, а який у збірці «Бузковий куц» показав велику майстерність слова і оригінальний підхід у виявленні людини того часу. Була вся група МАРС, яка стояла осторонь від Вапліте, національні позиції якої були значно виразніші за Вапліте.

Так само і в драматургії: від Кропивницького і перед Миколою Кулішем була ціла низка драматургів: був Я. Мамонтів, був С. Черкасенко, був Олесь, і був Кочерга, один з найбільш глибоких філософських і найбільш плідних українських драматургів на Україні! Його доля фізично була краща за Куліша: він не був засланий, ані арештований і помер спокійно в себе в ліжку. Але творчо його доля була

гірша. Бо коли п'єси Миколи Куліша побачили світло рампи, а «97» агресивно просувалася партією майже на сцени всіх театрів, п'єси Кочерги друкувалися, але майже не ставилися!

Про поезію я тут не згадую, бо потік поезії не потребує апології чи реабілітації: він ішов безперервно, безупинно, і про це знає кожний і на еміграції.

Я не маю на увазі, що кожний із згаданих прозаїків чи драматургів досягав вершка творчости чи успішности. Але тільки руйнуючі вулкани виникають із дна морського на якомусь коральовому острові. Гірські хребти, ланцюги гір ідуть хвилясто, то вище, то нижче, але вони ідуть упоперек великого простору, визначаючи пейзаж тої частини країни, кладучи свій відбиток на характер місцевости і людини. Так і українська література. Не зважаючи на землетруси революції, не зважаючи на підривні міни комуністичного терору, вона йшла і йде безупинно, послідовно, то вище, то нижче, але вона є і була весь час з народом, визначаючи його характер, його прагнення, його національну індивідуальність.

Відкидати письменника — значить робити перерву в цьому ланцюгу і збіднювати скарбницю нашої культури, тим більше що в еміграційних умовах це часто робиться без великої аналізи, навіть без доброго знайомства з творчістю тих, кого відкидають, а з якоюсь рубашною брутальністю. Це тим дивніше, що в усіх інших ділянках практикується тепер старанне збирання і зберігання всіх даних творів, манускриптів, книжок та інших матеріалів, так наче б то наша еміграція не є політичними амбасадорами, а архівними робітниками. Аналіза і фіксування літературних цінностей на еміграції є найбільшою потребою нашого часу, бо інакше наша невеличка культурна скарбниця зовсім збідніє.

Небезпечно і непотрібно списувати з рахунку нас, старших письменників, і вже абсолютно дико відкидати нас цілковито, відкидати не за наші твори, не за наші ідеї, не за наші стилі. Нас списують з рахунку за нашу метрику, за рік, в якому ми народилися, за ту велику кількість років, яку ми прожили, за нашу старість. Згідно з поглядами «молодих», той, хто тепер старший за сорок років і не належить до їх маленької вибраної і замкнутої в собі групи, уже не може дати нічого цікавого. Це знову ж таки до певної міри є відгуком загальноамериканського підходу до старих і до молоді. Але ця теорія, зрозуміло, незабаром мусить відпасти хоч би вже через те, що самі пропагатори її за кілька років опиняться в категорії «старих», яких ніхто не захоче слухати, як це сталося, наприклад, з Керваком, творцем бітницької (ідейної) літератури в Каліфорнії, який тепер поступово переходить на звичайний стиль писання.

У нашій літературі з таким зневажанням старих ще можна було примиритися, коли б молоді і справді дали у прозі щось нове, вартісне або принаймні оригінальне. Але нічого такого покищо нема.

Навпаки, можна натрапити на переспіви старого, такого старого, що для необізнаної публіки може видатися зовсім за нове.

Наприклад, на одному з літературних вечорів пара талановитих акторів читала сцену з нового драматичного твору молодого драматурга. Читали добре, спиняючися на кожному слові, відтіняючи його, підкреслюючи його силою свого таланту. І впродовж усєї сцени мені надокучливо стукало в голсу: але це ж не нове. Я вже чула це колись...

І трохи перегода в моїй уяві ясно стали подібні сцени, з такими ж повторами слів для посилення їх значення, з такими ж недоговореностями, перепитуваннями і невиразно символічним діалогом: Метерлінк! Старий містик і символіст Метерлінк саме дев'ятнадцятого століття, в якому, за Рубчаком, мали б теліпатися ми, старі. А тут молодий драматург свідомо чи підсвідомо наподоблює застарілого і вже напівзабутого Метерлінка і очікує, що ми повинні дивуватись і захоплюватися його оригінальністю!

Я чесно плескала акторам, але мені хотілося вийти на сцену і гукнути:

— Послухайте, так же не можна! Ви ж ніби боретесь за нове й оригінальне, то не показуйте нам того, чим ми захоплювались у часи ще н а ш о ї молодості! І не робіть вигляду, що це — щось нове! Навіть коли це випадкова подібність, навіть коли ви дійшли до неї, шукаючи нового, — однаково в світовій літературі цей стиль уже відомий і перейдений етап, отже йому немає місця в нашій. Бо стиль це теж, що тінь людини, його можна міняти тільки тоді, коли міняється внутрішній образ письменника, як міняється тінь із зміною зовнішнього образу.

Негуючи старше покоління письменників безапеляційно і, я сказала б, безцеремонно, молодша генерація в той же час надзвичайно чутлива до всякої спроби критики її власних творів. Але вже чуємо якщо не критичні, то принаймні допитливі голоси молодих щодо поезії самої нью-йоркської групи; маю на увазі читачів, молодших за членів цієї групи.

Тим часом старше покоління, позбавлене читача і викинуте за межі літератури аrogантними критиками, все таки працює. (Хоч фактично Б. Рубчака не можна назвати критиком з покликання чи за темпераментом. Він швидше вчений, якого дружба чи якась взята на себе поза відповідальності за літературу, в якій він більше майже не бере участі, примушують писати про поезію, коли його в основному цікавлять наукові дослідження і розвідки. Прикладом може служити остання стаття в «Сучасності», в якій він нарікає на ненауковість бібліографічних даних про Зерова і дає фактично розвідку про нього, а тільки мимохіть, ніби «на відчипне», говорить про сучасну поезію нью-йоркської групи та «єдиним помахом руки» скидає старших письменників з рахунку). Ці старші письменники працюють часом фізично, щоб заробити гроші на видання своїх книжок, стають

у залежне становище від різних видавництв, щоб ті поставили на книжці свою фірму, при чому такі фірми, не витрачаючи жодного цента на видання і не ризикуючи ніякою відповідальністю, часом ставлять свої вимоги письменникові, цензуруючи його твір. А коли нарешті цей твір побачить світ, автор його починає важкі труди з поширенням книжки.

Коли на підсоветській Україні різні «Тьоті Моті» в книгарнях та складах перешкоджають поширенню української книжки, тримаючи її десь у пивницях чи на задніх полицках, то ми тут, на еміграції, також не маємо великих прихильників серед книгарень. Причина та сама — брак інтелегентного читача, брак зацікавлення книжкою, отже і відсутність можливості заробити на ній. Тому Гуменна мусить висушувати собі мозки, провадячи бухгалтерію і висилання книжок, а дехто вантажить книжки в валізку і виїздить на різні фестивалі, «здвиги» та інші громадські імпрези, щоб там, серед зібраного народу, продати їх. За свої труди письменник навіть не завжди дочекається якогось відгуку на книжку. Дуже часто йому доводиться ще й шукати якогось приятеля, щоб той написав рецензію на його книжку, — і тим би дав знати байдужій громаді, що на її культурному конті з'явилася ще одна одиниця.

І все таки — письменники пишуть. Не зважаючи на всі труднощі, на байдужість, на фінансові втрати, на важку втому від подвійної праці, і для заробітку і для української літератури, пишуть і друкують! Чому?

Мовляв Сократ: «Маю такого демона, який не дає мені мовчати». Отой «демон», ота внутрішня сила, що вимагає вислову, що спонукає сідати до столу чи за машинку, яка довела Сократа до в'язниці і цикути, — ота сама сила володіє і письменниками. Скрізь: на Україні чи тут, в Америці, в Європі чи в Англії, в Бразилії.

Було багато спроб пояснити оцю непереможну потребу писати, потребу, пов'язану з великими зусиллями, наслідки якої рідко коли дають задоволення. Це знову ж таємниця письменницької лябораторії, яка відбивається тими чи іншими явищами, залежно від натури письменника.

Для того, щоб писати, ми, письменники, повинні помічати в се в житті. Ми не знаємо, чи придасться нам колись оцей носатий пан, що сидить навпроти нас в автобусі і їсть шоколядку, смачно облизуючи губи. Але ми вже схопили його нашою внутрішньою фотокамерою, уже зробили знімку і вже сховали її в якомусь куточку пам'яті. Нехай лежить. Колись, може-може! — нам знадобиться. Або оця пані, яка категорично говорить про все, не говорить, а вирікає присуди — безапеляційні і завжди суворі... Ми робимо знімку з неї і також ховаємо її в пам'яті... Минають роки, і раптом десь в романі ми бачимо, що для цього героя якраз підходить отой горбатий ніс пана з автобуса чи що тут, у цьому місці, повинна появитись ота рішуча пані. Чому? Чому саме такий ніс і чому саме така пані? Ніхто

з нас не може цього сказати, не може пояснити. Але ми відчуваємо, що саме так, а не інакше виглядають ці люди в нашому романі чи оповіданні — і ми всаджуємо туди цих людей, які, може, ніколи і не довідаються про це.

Може бути зловмисне наподоблювання знайомих чи друзів, коли літературу використовують, як засіб для зведення особистих рахунків, або автор може йти шляхом найменшого опору матеріялу і бере за героїв людей, яких бачив у щоденному житті, яких знав довго і давно і якими тепер послуговується, як пішаками на шаховій дошці. Ми знаємо приклади цього. Ми знаємо, що російський художник Левітан був дуже ображений на Чехова за те, що Чехов «всадив» його в оповідання «Стрекоза» в ролі художника, який спокушає героїню «стрекозу» і виїздить з нею на Волгу, де їх роман гине від дрібничкових сварок і невміння пристосуватися. Ми знаємо, кого брав за своїх героїв Толстой у Анні Кареніній чи у «Війні і мирі». Коли вийшов роман Підмогильного «Місто», весь Київ говорив про те, з кого Підмогильний «списав» своїх героїв. Так само «весь Київ» — тобто літературні кола знали, що коли Валеріян Поліщук видав свій збірник «Гроно», він був закоханий у Рону Черняхівську і на честь її дав назву збірникові і поемі. З цього погляду цікаво було б простежити за творами Годося Осьмачки початку 30-их років. Він, на мою думку, обдуманно хотів назвати свою героїню на честь доньки А. Ніковського. Принаймні я маю підставу так думати, бо десь перед 1935 роком одержала від нього з села листа, в якому він питав: «Як звати доньку автора „Віта нова“»?!

«Віта нова» називалася стаття А. Ніковського в «Новій Раді» про Павла Тичину, якою Ніковський одразу підніс Тичину і поставив його в перших рядах українських поетів того часу. Ця стаття свого часу була великою сенсацією, про неї говорили скрізь, де тільки зустрічалися два поети чи письменники. Але від того часу проминуло понад десять років. У часі це ще не такий великий інтервал, але ці десять років на Україні були так повні змін, перетасовок, перемішень, терору, обурення, туги, переїзdv і т. п., що мені було важко одразу згадати, про кого саме питає Осьмачка, тим важче, що мені одразу ж спав на думку Данте і засів там, витискаючи всі інші асоціації. Тільки перегода могла я зорієнтуватися і відповісти Осьмачці на його питання. В «Поеті» нема героїні Галі, і не знаю, чи Осьмачка десь використав це ім'я, чи обійшовся без нього.

Але всі ці фактичні довідки про те, на кого подібний той чи інший герой або героїня, ще не пояснюють справи, не розкривають повністю процесів у письменницькій лабораторії. Письменник у творенні своїх героїв часом скидається на героїню «Одруження» Гоголя, оту нерішучу Агафью Тіхоновну, яка перебирала в пам'яті всіх претендентів одружитися з нею і міркувала: «Якби губи Никанора Івановича та приставити до носа Івана Кузьмовича, та взяти бодай трохи з розв'язности Балтазара Балтазаровича, та, може, додати до цьо-

го ще й оглядність Івана Павловича...» Письменник часто робить такі експерименти, комбінуючи зовнішність одного з характером іншого, виправляючи таким чином закони генетики.

Часом якась фраза, підслухана або й ні, чужа або така, яка щойно виникла в мозку і заокруглилась у таку принадну форму, вимагає використати її десь. І навколо цієї фрази, цього речення починають кружляти і поступово прояснюватися невиразні спочатку постаті і образи майбутніх «героїв» оповідання чи й розділу повісти.

Так письменник живе, збираючи, спостерігаючи, нагромаджуючи факти, імена, фрази, обличчя, ситуації і характери, роблячи це поступово і майже непомітно для себе самого, як непомітно, без усякого зусилля розуму, ми переставляємо ноги, коли ходимо. Чому у нас є така здібність, навіщо нам така вдача, погана вона, чи ні; щаслива, чи навпаки засуджує власника її на труди і муки словотворчості, — всі ці питання мають суто теоретичне значення, вони цікаві для психологів. Для нас важливе те, що ми такі і не можемо бути інакші.

І так само ми не можемо мати інакшого стилю в підході до фактів життя і в викладанні їх на письмі, ніж той, що властивий нам, що є органічно нашим. Можуть бути певні варіації в стилі, можуть бути відступи від нього під впливом моди чи сильнішого письменника, але через якийсь час основний стиль письменника повертається до нього, домінуючи над всіма іншими тимчасовими напластунками.

Отже, стиль — це індивідуальна риса письменника. Сімона де Бовуар, жінка й ідеологічна співробітниця Сартра пише своїх «Мандаринів» стилем, який здається тепер старомоднішим за стиль, наприклад, Мопасана. Звичайно, ідеологія, філософія і весь рівень знань, які лежать в основі автобіографії Сартра, різняться від тих, що лежать в основі «Сповіді» Руссо, як різняться вони лексиконом, мовою і властивими кожному часові зворотами синтакси. Але суть обох автобіографій — однакова, так що, наподоблюючи Рубчака, можна сказати що Сартр «теліпається» в вісімнадцятому столітті, бо він бажає розкрити своє «я» в подіях свого життя, як те саме робив і Руссо.

Так само певна ланка українських письменників бажає розкрити суть українського характеру в описах селян і селянського життя. Це зрозуміле, коли пам'ятати, що основна маса населення України, яка зберігала і традиції, і (може, й несвідомо) історію та культуру, це було саме селянство. Додайте до цього народництво, як великий соціальний рух, що захопив найкращі сили України, то буде не тільки зрозуміле, але й логічне, що письменство України присвятило стільки уваги і місця саме селянам, їх психології, їх побуту. Від Марка Вовчка і до Фотія Мелешка селяни цікавили письменника, тим більше, що наше селянство цікавіше своєю вдачею, ніж селянство інших народів, бо воно всотало в себе два різні прошарки: ко-

лишне козацтво, в пам'яті якого, бодай і невиразно, але зберігалися перекази і згадки про колишню славу і волю, і сутне селянство, яке уперто боролось проти кріпацтва, боролось завзятіше і раніше, ніж селянство на Заході Європи, не кажучи вже про російське, бо з боротьбою проти панів поєднувалась боротьба за релігію (проти поляків) і боротьба за національність (проти росіян). Все це було, повторюю, невиразне і несвідоме, але воно було і притягало до себе інтерес письменника.

Тепер цей письменник опинився на еміграції і має творити, вірніше — не може не творити. Він може або жити спогадами, черпати типи, теми і ситуації з того, що спостерігав на Україні і зберіг у пам'яті, або може належати до типу письменника, який реагує тільки на те, що він пережив і спостеріг тепер і тут, який черпає типи і теми з життя навколо нього, з кожночасних обставин, з кожночасних вражень і спостережень.

Російський критик А. Седих у спогадах про Купріна досить вдало окреслив ці два типи письменників, коли писав (подаю в перекладі):

«Нещастя Купріна полягало в тому, що він не міг писати з пам'яті. Купрін завжди мусів жити життям людей, про яких писав. „Нічого ніколи я не вигадував, — казав мені Купрін про методи своєї праці. — Жив я з тими, про кого писав, всотував їх у себе, пристрасно вовтузився в житті. Потім все поступово одстоювалось, треба було тільки сісти до столу і взяти перо в руки”» (Андрей Седих «Далекіє, близкіє», стор. 9).

А що має робити письменник іншого типу, той, що пише тільки на підставі того, що винесла з минулого його пам'ять, який не може відірватися від концепцій, які засіли в його уяві і прагнуть виявлення? Хто зробив краще: Ф. Дутко, який, виїхавши на еміграцію, вже й не брався за другу частину «Великого гетьмана», чи Ф. Мелешко, який видав в США другу книгу «Тьох поколінь» і відважно заявляє, що має бути ще три?! Очевидно, що тут невірно поставлене питання: хто зробив краще? Питання не в тому, як ми кваліфікуємо рішення цих письменників, а в тому, що вони органічно не могли зробити інакше: Дутко не міг писати в тутешніх умовах, а Мелешко ні в яких умовах не міг перестати писати. Все залежить від індивідуального характеру.

Але коли такий письменник, який пише «з пам'яті», тримається якоїсь одної теми чи описує героїв з одного соціального прошарку, то це не тому, що він «теліпається в дев'ятнадцятому столітті», а тому, що його творчій індивідуальності трагічно суперечить стан емігранта і відірваність від рідної землі і народу. Та не менш трагічна і доля іншого, який пише, бо мусить, і якого його молоді колеги «списують з рахунку» тільки за те, що він на двадцять років старший за них.

Більш трагікомічної ситуації не вигадати, і, здається, тільки наша нація спромоглася на таку анекдоту в підході до письменників! Навіть американська літературна братія — за винятком бітників, — не дійшла до того, щоб судити письменника у зворотній пропорції до його віку, та навіть вже й бітники почали лисіти і сивіти, і питання віку і старости набирає і для них небезпечної актуальності: стукне людині п'ятдесятка або, не дай Боже, шістдесятка, і пропав весь його талант, розум, уміння спостерігати чи оригінально ті спостереження викладати на папері! Якщо раніш старший вік був сам собою ознакою мудрости — старійшини в біблії, «старі люди» в нас, — то тепер їх усувають як нерозумних, нездібних і невмілих саме тоді, коли вони найбільш набирають досвіду й уміння. Усувають без аналізу їх творів, без їх обговорення, навіть не прочитавши.

Звичайно, ми не можемо вимагати, щоб кожний читав усі твори, що виходять на еміграції. Але ми можемо вимагати, щоб людина, яка береться критикувати чи виносити присуди про літературні твори, прочитала б їх, сказала б нам, чому вона вважає ці твори не вартими уваги, не цікавими, безідейними чи погано написаними. Тобто ми мусимо вимагати, щоб почався, нарешті, діалог між критикою і читачем, а не тільки між критиком і письменником, до якого байдуже прислухається широка публіка, аж доки не станеться в цьому діялозі якогось різкого вислову і обурливої характеристики. Тоді частина публіки починає зацікавлено прислухатися, чекаючи легкого скандалу.

Письменник не може говорити безконечних монологів, бо його творчість сама собою вже є монологом, який перетворюється в діалог тільки тоді, коли є читач, який так чи інакше реагує на книжку. І коли є критик, який читає твори і вміє судити про них, а не відкидає все ради піднесення якоїсь однієї групи.

У великому гірському ланцюгу української літератури є верхів'я і спади, квітучі луки і суворі ліси, але разом вони становлять цілість, яка йде без перерви від Шевченка чи Котляревського до наших днів і вже простягається за нами: далі вперед, з новими вершинами і новими ущелинами. Щоб досліджувати її, треба і відваги і терпеливості, але найбільше треба чесности й об'єктивного підходу. Тільки тоді будемо мати виправдання за те, що кинули рідну землю і понесли на еміграцію те, що дістали в спадщину від попередніх поколінь, від українського народу.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ПАВЛО ЧЕРНОВ: ЧИ Є В НАС СТОЛИЦЯ?

З останніх газетних звітів дійшла до нас вістка про те, що в Одесі мають відкрити італійський консулят. Інші повідомлення, на жаль, фальшиві, говорили про те, що італійська фірма «Фіят» має побудувати в УРСР автомобільний завод. Як і слід було сподіватися, цей завод буде побудований у Росії. Де ж там українцям аж до таких впливів, щоб дістати таку надзвичайну можливість висококваліфікованої праці для тисяч людей, яку дає автомобільний завод. А консуляти в Одесі? З одного боку, це доказ браку зовнішньої політики УРСР. З другого — симптом дуже небезпечної ситуації на Україні.

Бажання уряду Італії мати консулят в Одесі зрозуміле: туди прибувають італійські кораблі, там можна безпосередньо полагоджувати різні справи. У випадковій складнішій проблемі — можна зв'язатися з урядом у Москві і тамошньою італійською амбасадю. Як бачимо, Київ тут «не при чем». Італійці, реально думаючи, дійшли до висновку, що їм треба мати представництво на місці (Одеса) і в центрі (Москва). Та обставина, що Одеса провінційне місто України і що вона підпорядкована столиці Києву, — їх не обходить. Вони знають, що після Одеси наступний щабель для них — Москва.

Ще перед італійцями те саме зробили уряди Індії та Куби. Польща й Чехо-Словаччина утримують генеральні консуляти в Києві, бо для них українське питання має політичне значення, і Київ з цього погляду є більш центральним містом, ніж будь-яке інше. Але це тільки винятковий випадок. Уже тепер Одеса матиме більше закордонних представництв, ніж столиця УРСР Київ. Чи це значить, що Україна ніби розпадається на свої складові частини, що вона для зовнішнього світу не суцільний комплекс, а кілька окремих частин: Одеса, Крим, Донбас?

Не пробуємо на це питання давати тут вичерпну відповідь. Взагалі в цій статті буде більше таких питань. Вибачаємося перед читачем також за згадки про Іспанію, Рим, Німеччину. Це не авторів «єрудиційний ексгібіціонізм». Це лише спроба нагадати, що українську проблему треба конче аналізувати на історичному й порівняльному тлі. Сама ж ця стаття не дає аналізи — вона становить лише пропозицію до дискусії.

Столицею звичайно називають місто, яке є осередком політичної влади даної країни: тут перебувають центральні законодавчі, виконавчі та судові органи. Звичайно, столиця — також культурний центр, нерідко — важливий осередок промисловости та банків. У державах федерального типу столиця — виключно політичний центр, досить часто визначений для цієї ролі, сказати б, «неприродно», — наприклад, Вашингтон (США), Канберра (Австралія), Оттава (Канада). У згаданих країнах дуже велику роллю відіграють міста, які теоретично належать до другого рангу: Нью-Йорк, Торонто, Сідней, Мелбурн...

Столиця виконує цілий ряд функцій; об'єднуючи країну з внутрішнього погляду, вона виступає також як міст, що зв'язує свою країну з зовнішнім світом. Власне через столицю приходять з-за кордону нові думки, смаки, тенденції. Столиця передає їх далі, на провінцію, поряд з найвидатнішими витворами власного, національного генія.

Є випадки, коли вибір столиці був свідомим політичним вирішенням влади, яка хотіла використати столичне місто для об'єднання країни, якій бракувало внутрішньої єдності. Так, наприклад, Мадрид був обраний на столицю централістичним урядом, який хотів створити унітарну державу, замість історичних (і живих) «провінцій». У цій ролі Мадридові довелося боротися за пріоритет з такими визначними центрами, як Барсельона, Валенсія та Севілья. Як здається, повної перемоги Мадрид ще не здобув.

Читачі газет, які звертають увагу на події в Іспанії, помітили, що катальонський «сепаратизм» — поважна сила. Вона виявляється особливо виразно в Барселононі. Останнім часом там мали місце робітничі страйки, студентські протести, навіть «бунт» молодих католицьких священиків проти традиціоналізму й консерватизму еспанської високої ієрархії...

Згідно з УРЕ, у 1958 році Мадрид мав 1 898 тис. населення, Барселонона — 1 446 тис.; останні звіти подають, що населення «метрополітального» району Барселонони досягло двох мільйонів. Таким чином, якщо Мадрид і має перевагу, то вона незначна. Барселонона — значний промисловий центр Іспанії, а одночасно великий і самостійний осередок культури.

«Ми в Європі, а Мадрид — відстале еспанське місто», — так ніби висловлюються мешканці столиці Каталонії в розмовах з закордонними кореспондентами.

Читачі «Сучасності» напевно розуміють, що автор цих рядків звертає їхню увагу на Барселонону не без думки про дещо ближчі нам справи. Так воно й є. Справа в тому, що в тому великому місті живе катальонська мова, попри всі адміністративні перешкоди з боку еспанського, тобто кастільського центру. Ще цікавіше те, що катальонська мова не лише тримається серед катальонців, тобто автохтонів, чи тубільців, але й поширюється на тих, що прибувають до міста з інших частин країни, бо Барселонона динамічний промисловий центр. Діти імігрантів

самі стають катальонцями, замість того, щоб витворювати «ітернаціональну» спільноту на основі кастільської мови. Розуміється, всі мешканці Барселони знають офіційну мову і нею користуються, коли треба. Важливе одначе те, що вони одночасно зберігають (а новоприбулі засвоюють) місцеву мову.

Чому це так діється? Автор цих рядків не знає; можна підкреслити лише факт, який, можливо, не без значення в комплексі еспанських справ: Барселона лежить близько кордону з Францією, тобто Європою, і катальонці можуть зовсім виправдано сказати: «Нові думки, нові течії в Європі нам без Мадриду відомі».

Іспанія — це приклад поразки (ризикну цим досить сильним терміном) спроб створити національну єдність за допомогою централістичної столиці, яка повністю репрезентує собою лише одну, хоч і найбільшу, частину держави. Пригадаємо й приклад того, як національна єдність була зформована успішно, при чому вибір столиці відіграв певну позитивну роль.

Населення Італії, що стала об'єднаною державою в 1860-70-их роках, не мало сильного національного почуття ще перед самою війною 1914-18 років. Італійські поселенці в Аргентині ще в 1918 році заявляли, що вони походять з Венеції, Неаполю або Риму; ніхто не казав, що він з Італії. Лише школа стала зрештою, яке поширило знання тосканського діалекту, тобто італійської національної мови. Вибір Риму на столицю допоміг об'єднати країну. Географічне положення міста між північчю й півднем було одним з факторів, історичне минуле Риму, його традиції — другим. В обставинах, коли ще були сильні регіональні традиції, — Турін як центр Сардинії, Мілян — Л'юмбардії, Неаполь — півдня, — вибір Риму на столицю був своєрідним престижеским компромісом. Сьогодні Рим має виразно провідну роль серед міст Італії: у 1959 році він мав 1 956 тис. населення, Мілян — 1 458 тис., Неаполь — 1 144 тис. Ще в 1936 році Рим мав 1 156 тис., Мілян — 1 116 тис., Неаполь — 866 тис. Протягом десятиліть після 1870 року найбільшим містом Італії був Неаполь. Тепер Рим посідає виразну першість (хоч і без особливо великої дистанції).

Країни, які мають сильну внутрішню єдність, як правило згуртовані навколо одного міста, котре є не лише провідне за кількістю населення, але й за своїм впливом на все національне життя. Лондон, Париж, Стокгольм, Копенгаген, Мехіко — кожне з цих міст у кілька разів більше від будь-якого іншого міста країни.

Один з дослідників, Марк Джефферсон, говорить про «закон столиці» (Law of the Capitals), згідно з яким найбільше місто є одночасно провідним. Воно є центром, котрий притягає до себе мешканців з усієї країни, які мешканці спричиняються до того, що столиця найкраще віддає національний характер, бо кожний куточок країни приносить сюди щось своє. Завдяки цьому столиця діє як об'єднуючий

фактор. А корінний мешканець столичного міста — це наївна провінційна людина, яка уявляє собі, що власне вона визначає характер міста. Справді, обличчя столиці твориться завдяки вкладові периферійних місцевостей, завдяки амбітним одиницям, які «купають квитки лише в одному напрямі».

Яку роллю відіграє Київ у сьогоденній житті України? Коли він став справжньою столицею (якщо він взагалі нею є) української нації? Сміливо можна сказати, що він нею не був до війни 1914-18 років. Навіть не беручи до уваги Галичини, Закарпаття й Буковини, навіть для українських земель під Росією Київ лише частково відігравав центральну роллю (а органи російської адміністрації дуже дбали про те, щоб він такої ролі не здобув). Ще в 1897 році Одеса була найбільшим за числом населення містом майбутньої території України. Кажемо саме так, бо не можна сказати — найбільшим містом України. Так про неї не думали. Одеса — це був великий порт, фінансово-торговельний центр, «вікно у світ», але не для українців, а для Російської держави.

Харків уже тоді був важливим промисловим містом, крім того — від початку 19 в. мав значний університет. Свого часу Харків був своєрідною українською столицею. Розвиток промисловости та гірництва дав поштовх до зростання міст у Донбасі та на півдні України (Катеринослав, Олександрівське, Кривий Ріг). На час революції 1917 року ні Харків, ні Одеса, ні Донбас не дивилися на Київ як на свій центр. Радше можна сказати, що тоді Україна ніби природно розпадалася на дві, а то й три території: сільсько-господарський «Юго-Западный край» з центром у Києві, промислову Донеччину-Криворіжчину та надморську Одесу. Як відомо з історії, у самій КП(б)У існували різні погляди на українське національне питання: кияне були більш «націоналістичні», «катеринославці» (говорячи умовно) стояли за централізм. Більш реально: захід українських земель репрезентував сільську культуру, південний схід — індустріальну.

Такі поділи існують і в інших країнах. Але на відміну від них Україні бракувало центру, столиці, яка пов'язувала б обидві частини, столиці, яку визнавали б як свій зверхній центр, як синтезу цілого — і схід, і захід.

Столицю УРСР перенесено з Харкова до Києва у 1934 році. Спостережники тоді правильно помітили, що перенесення столиці мало велике значення; між іншим це означало пересунення центру ваги, якщо можна так висловитися, з московського напрямку на західний (не знаємо, чи саме це було в намірах тих, що ухвалили цю зміну). Числа населення на 1939 рік показують, що Київ мав тоді 847 тис., а Харків — 833. Отже обидва міста були фактично рівні (Одеса тоді мала 466 тис., Дніпропетровське — 527, Донецьке — 466). Можна з певністю сказати, що без зміни в 1934 році Харків п'ять років пізніше мав би щодо числа населення виразну перевагу над Києвом.

Порівняймо тепер дані перепису населення 1939 і 1959 років та статистичні дані за 1964 і 1965 роки для п'яťох найбільших міст УРСР (у тисячах):

	Київ	Харків	Донецьке	Дніпропетровське	Одеса
1939	847	833	466	527	602
1959	1 104	934	699	660	667
1964	1 292	1 048	794	755	721
1965	1 332	1 070	809	774	735

З цієї таблиці перш за все видно, що в 1959 році Київ виразно вийшов уперед порівняно з 1939 роком; до 1965 року він збільшив далі відстань між ним і Харковом (1959 — 170 тис. різниці; 1965 — 262 тис.). За 1939-64 населення Києва збільшилося на 52 відсотки, Харкова — на 25,8. Після 1959 року різниця в темпах зростання обох міст менша: за 1959-64 рр. Київ зріс на 17 відсотків, Харків — на 12,2. У 1963-64 р. Харків мав фактично більший приріст від Києва (4,2, Київ — 3,5). Далі (1964-65) Київ знову здобув деяку перевагу (3,1 відсотка супроти 2,1). Назагал можна сказати, що Київ рішучої переваги в темпах зростання не має, і деякі інші міста УРСР, хоч безпосередньо першості Києва не загрожують, зростають ще швидше (населення Запоріжжя, наприклад, за 1939-65 роки зросло з 282 до 550 тис.). Далі, серед «великої п'ятки» міст УРСР помітне послаблення темпів зростання Одеси, поруч з швидким зростанням Донецького й Дніпропетровського.

У цілому створюється таке враження: маємо двоє міст, які борються за першість — Київ і Харків, а троє інших творять сильну групу другого республіканського рангу, і кожне з них достатньо велике, щоб не визнавати зверхности над собою однієї з «столиць». Можна сказати, що лише тоді, коли один з претендентів здобуде виразну перемогу в «чемпіонаті» УРСР, три інші великі міста самі підпорядкуються переможцеві.

(Але тут треба враховувати ще інший «деталь»: включення УРСР у склад одного державного організму з такими гігантами, як Москва й Ленінград. Це окрема й велика тема).

В якому значенні Київ — столиця для Харкова? Чи не можна ліпше сказати, що харків'яни дивляться на Київ, як на місто, рівне статусом їхньому власному? І далі, чи не посідають в їх очах обидва ці міста однакову позицію у відношенні до Москви?

Москва — це без жодного сумніву місто, де вирішуються всі важливі справи. Навряд чи є багато таких справ з політики, економіки, техніки, науки, в яких Харкову треба було б звертатися за згодою чи бодай порадою до Києва. Скільки мені відомо, Київ є національним центром УРСР лише в етнографічно-культурних справах. Немає

сумніву, що Інститут етнографії та фолкльору АН УРСР — авторитет для збирачів фолкльору на Харківщині. Це саме стосується української філології. Але навряд чи Київ є таким центром для мистецтвознавця: в ділянці театру, музики чи кіна. Якщо Харків має когось над собою в цих справах, то це — Москва. Київська преса формально рангом вища від харківської. Але коли ви маєте цікаві думки й хочете написати статтю, про котру думається, що її не приймуть у Харкові, навряд чи пошлете її до Києва. Радше писатимете до «Літературної газети», «Юности» або «Известия». З самої радянської преси відомі нам досить багато авторів нарисів на суспільні теми з периферії, яких відкидали в Києві і друкували в... «Известиях»; мистців, яким забороняли робити виставки в Києві, але з ентузіазмом друкували репродукції з їх картин у московських журналах; режисерів, для яких не було місця в Києві, і вони робили велику кар'єру в Москві.

Отже українська провінція не має підстав на те, щоб дивитися на культурне київське середовище (про політичне й економічне вже не згадуємо) як на центр, де зрозуміють і визнають людину, якій тісно в своєму провінційному середовищі. Коли ви хочете виломлюватися з конвенцій, вас чекає майже таке саме «симпатичне» розуміння в Києві, як і в Конотопі або Старобільському (це на Луганщині). Ворожість київських бюрократично-літературних кіл до шестидесятників найкращий на це доказ.

Треба визнати, що й адміністративним порядком робиться так, щоб між містами УРСР і Москвою не стояв посередник, тобто Київ. Наприклад, ви можете в Харкові, Одесі, Львові й Донецьку раніше купити «Правду» й «Известия», ніж «Радянську Україну» чи «Робітничу газету». Перші друкуються на місцях з матриць, привезених літаком з Москви; другі — привозять літаком або потягом, але в усякому разі пізніше.

Але це тільки технічна сторона справи. На мій погляд, важливіше те, що Київ не дивиться на себе як на самостійний осередок, спроможний сам вирішувати будь-які питання й давати взірці іншим. Коли ви вважаєте себе провінціалом і відповідно дієте, чого вам сподіватися, щоб інші вважали вас людиною з метрополії?

У «Сучасності» (вересень 1964) Володимир П. Стахів подав огляд репортажів кореспондента швейцарської «Ное Цюрхер Цайтунг» про Україну. Як виходить з інформацій кореспондента, між українським підприємством і Москвою стоїть раднаргосп (тепер скажемо — стояв, раднаргоспи в 1965 році були ліквідовані). Про Держплян у Києві український інженер, співрозмовник кореспондента, забув навіть згадати. Порівнюючи великий літак на лінії Харків-Москва з дуже скромним літаком, який зв'язує Харків з Києвом, автор репортажів підсумовує свої враження такими словами: «Шлях з Харкова до Москви, здається, не йде через Київ».

Нам з цим твердженням треба погодитися в дослівному й переносному значенні.

Швейцарському кореспондентові Українська РСР виглядала менше «профільована» як нація, більше — як „einheitlicher Wirtschaftsraum“. Чи так воно насправді? Цитуємо за звітом у «Сучасності»:

«Тут сильне сільське господарство доповнюється сильною промисловістю. Україна може дуже легко творити замкнутий в собі економічний кругообіг».

Могла б, але в тому то й річ, що не творить. Від 1961 року Україна не творить одного великого району, на які Держплан СРСР ділить весь Радянський Союз при опрацюванні своїх довготермінових плянів. Замість єдиного району (УРСР і Молдавія), Україна це — Південно-Західний, Донецько-Придніпровський та Південний райони. За станом на 1. I. 1965 основні дані про ці райони такі:

	Територія	Населення	Відсоток міського (у дужках на 1939 р.)
Південно-Західний (центр: Київ)	269 тис. км ²	20,1 млн	34 (21)
Донецько-Придніпровський (центр: Донецьк)	221 тис. км ²	19,3 млн	69 (50)
Південний (центр: Одеса)	111 тис. км ²	5,7 млн	53 (37)

Як бачимо, за 1939-65 роки питома вага міського населення в першому районі зростає всього на 13, у другому — на 19, у третьому — на 16 відсоткових одиниць. Різниця між першим і другим зростає з 29 одиниць у 1939 році до 35 двадцять шість років пізніше. Іншими словами, контраст між сходом і заходом України за останню чверть століття поглибився. Можна подумати: що ж тут поганого? Хай ці частини — різні, як вони є — взаємно доповнюють себе. Такий аргумент буде поверховий: у радянському плануванні райони України доповнюють різні частини СРСР, а між собою навряд чи сильно пов'язані. Що це так і є, маємо надію бодай частково довести далі. Тепер лише висловимо припущення, що Донбас і Криворізький район, може, сильніше зв'язані економічно з Москвою, ніж з Півднем або Південно-Західним районом в УРСР.

Питанням економічних зв'язків не слід легковажити. Думаючи, наприклад, про національне об'єднання Німеччини, пересічний громадянин гадає, що воно сталося наслідком зростання німецького національного почуття на основі німецької літературної мови, а далі щасливої появи таких людей, як Бісмарк, що змогли практично здійснити це об'єднання.

Перш за все пам'ятаймо, що не вся Німеччина об'єдналася (існує

окремо австрійська держава). Перед Бісмарком існували такі проблеми, як розвиток німецької митної спільноти. Коло 1830 року вирішувалося питання митної унії Баварії з Пруссією: перед тим, як зв'язатися з Пруссією, баварський уряд вів переговори з Австрією про можливість економічної співпраці. Наслідки були такі, що, замість того, щоб отримувати вугілля з Австрії чи з Чехії, баварці почали діставати його з західних районів Пруссії. Економічний зв'язок передував майбутньому політичному об'єднанню Німецької імперії. „Ein Zollverein ist kein Vaterland“. Це справді так. Але буває саме так, що через «Цольферайн» легше здійснити національну єдність. Ще раніше, у 18 в., створився фінансово-прибутковий всенімецький книжковий ринок, який перейшов політичні кордони Німеччини і значно посилив обіг інформації між роз'єднаними частинами країни.

Повернувшись до УРСР, побачимо досить слабо розвинену пресо-во-видавничу єдність України (на багатьох територіях республіки поширюється більше російських, ніж українських видань) і зовсім слабу (якщо вона сильна, ми про це мало знаємо) економічну єдність країни. Знову тут швайцарець, здається, помітив основне: з Харкова більше їздять у справах до Москви, ніж до Києва. Це саме можна сказати про Донбас, Одесу, можливо, і Львів.

Досі ми говорили про ніби офіційні аспекти єдності (чи браку її) української території. А як вона виглядає з погляду громадянина? Чи люди більше переміщуються на території УРСР, чи окремі частини України більше пов'язані з сусідніми чужими територіями?

Співробітник Інституту економіки АН УРСР В. І. Товкун опублікував в «Українському історичному журналі» (ч. 4, 1966) дуже цікаву статтю — «Особливості міграції населення Української РСР у 1959-63 рр.» Товкун відзначає, що розподіл загальнореспубліканського обсягу міграцій на території УРСР дуже нерівномірний. «Його аналіза, — каже він, — показує поступове, але значне зростання чисельності переміщень з заходу на схід. Так, на кожну з західних областей України (крім Львівської) в 1959-63 рр. припадало менше 2 відс. загальнореспубліканського обсягу міграцій». Далі на схід обсяг міграцій зростає. Найбільше число переміщень було в Донецько-Придніпровському районі, де воно було майже в півтора рази більше, ніж у решті України. (Прошу звернути увагу, що Товкун не подає жодних абсолютних чисел — така радянська практика).

Дуже повчальні дані про механічний приріст населення в містах УРСР (себто приріст за рахунок мігрантів на відміну від приросту від народжень). У Донецько-Придніпровському районі осідало близько 63 відс. загальнореспубліканського обсягу механічного приросту міського населення УРСР, при чому понад половина з цього числа припадала на Донецьку та Луганську області. Це значить, що там, де вже й так було дуже багато міського населення, воно ще збільшувалося коштом міграцій. На згадані дві області та на Дніпропет-

ровську, Харківську, Запорізьку, а також на Крим, Київщину та Одещину припадало 77 відс. всього механічного приросту міського населення республіки, на інші 17 областей — тільки 23. А в десятих (з тринадцятих) областях Південно-Західного району механічний приріст міського населення становив менше двох відсотків на область від загальнореспубліканського механічного приросту населення. Отже бачимо, що контраст між сходом і заходом росте далі.

Хоч це й не ідеальний вихід, але було б добре, якби населення західних областей, при браковій розвитку міст у себе, масово переїздило до інших частин УРСР. Це спричинилося б до зміцнення зв'язків між районами України. На жаль, справа стоїть інакше. Товкун пише, що хоч у райони Донбасу і Придніпров'я вливалися великі потоки мігрантів з багатьох областей республіки, «в ці райони із західних і Херсонської областей, які мали найбільші вільні резерви робочої сили, великих міграційних переміщень не було».

Автор виділив 42 «потоки» міграції між областями України. Кожен з них перевищував 12 тис. осіб у цілому за 1959-63 рр. Усі ці потоки мали місцем входу лише вісім областей України. Одна третина цих потоків, тобто 14, направлялася в Донецьку область, 8-6 у Луганську, 7-6 у Дніпропетровську, по 4-6 у Київську й Харківську, по 2-6 у Запорізьку й Львівську, 1-6 в Одеську. Таким чином 35 з 42 найбільших міжобласних міграційних потоків були спрямовані в п'ять областей Донецько-Придніпровського району, 6 у дві області Південно-Західного (Київську і Львівську) і лише один — в Одеську область Південного району.

Місцем виходу були 19 областей. 21 потік направлявся з області Донецько-Придніпровського району, 16 — з Південно-Західного і 5 — з Південного (з однієї області, розуміється, виходило більше, ніж по одному потокові). Майже всі області, до яких потоки йшли (тобто Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Київська, Харківська, Запорізька й Одеська), були одночасно районами виходу потоків до інших областей. Лише Львівська область приймала два потоки (звідки — не сказано), але сама не була районом виходу потоків до інших областей. П'ять областей УРСР — Волинська, Закарпатська, Рівненська, Чернівецька та Херсонська — не були ні місцями входу, ні виходу великих міжобласних міграційних процесів. Ці п'ять областей, видно, не беруть участі в міграційних процесах республіки. Вони «на стороні».

Щоб дати змогу читачеві конкретніше уявити собі розміщення й переміщення населення УРСР, подаємо таблицю, яка показує в числах зміни кількості міського й сільського населення областей УРСР за період між 1. I. 1959 і 1. I. 1965. В цілому міське населення УРСР за цей період зросло на 3 946 тис., а сільське зменшилося на 715 тис. (23 093 + 22 007 = 45,1 млн на 1. I. 1965). Джерела: «Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. ... Украинская ССР». М. 1962; «Народное хозяйство СССР в 1964 г. М. 1965.

Назви областей	міське нас. в тис.		зріст	сільське нас. в тис.		зріст або зменшення
	1959	1965		1959	1965	
Вінницька	363	427	64	1 779	1 720	—59
Волинська	231	289	58	659	673	+14
Дніпропетровська	1 899	2 330	431	806	757	—49
Донецька	3 656	4 127	471	606	593	—13
Житомирська	417	483	66	1 187	1 108	—79
Закарпатська	265	301	36	655	721	+66
Запорізька	829	1 004	175	635	638	+ 3
Івано-Франківська	249	330	81	845	864	+19
місто Київ	1 104	1 332	228			
Київська	444	555	111	1 276	1 254	—22
Кіровоградська	376	478	102	842	795	—47
Кримська	775	981	206	426	528	+102
Луганська	1 945	2 304	359	508	428	—80
Львівська	821	1 041	220	1 287	1 295	+ 8
Миколаївська	400	483	83	614	599	—15
Одеська	957	1 118	161	1 070	1 075	+ 5
Полтавська	484	593	109	1 148	1 075	—73
Рівенська	158	244	86	769	758	—11
Сумська	485	589	104	1 029	929	—100
Тернопільська	180	238	58	906	904	— 2
Харківська	1 574	1 808	234	946	842	—104
Херсонська	333	475	142	491	463	—28
Хмельницька	305	388	83	1 307	1 239	—68
Черкаська	346	419	73	1 158	1 084	—74
Чернівецька	203	261	58	571	562	— 9
Чернігівська	350	495	145	1 204	1 098	—106

Повертаємося до статті В. І. Товкуна. При зростанні чисельності населення міст за рахунок міграцій, пише він, особливо значним воно було у найбільших містах. (Це процес, можна сказати, загальний: те саме діється, наприклад, у Південній Америці, Західній Європі і т. д.). Середньорічний механічний приріст числа населення п'ятьох найбільших міст України (Київ, Харків, Донецьке, Дніпропетровське, Одеса) майже дорівнював механічному приростові в усіх малих містах і селищах міського типу УРСР, хоч останні разом мали вдвоє більшу кількість мешканців. Приріст у великих містах був такий значний, що при зростаючій потребі на роботу силу в цих містах не було змоги поселити це нове населення в самих містах; багато людей селилося у приміських зонах великих міст.

Переважна частина механічного приросту населення майже в усіх областях (автор не каже — за винятком яких) творилася за рахунок вихідців з сільських місцевостей, при чому здебільшого з сіл своєї

області. У західніх областях переважна частина механічного приросту творилася коштом сіл цих областей. Автор визнає, що потреби цих міст в новому населенні були малі (просимо читачів перевірити на поданій нами таблиці, як конкретно збільшилося міське населення в західніх областях і як там змінилася кількість сільського населення).

У східніх областях самого сільського населення було відносно мало, а потреби міст значні. Тому й механічний приріст міського населення Донецької, Запорізької, Дніпропетровської та Луганської областей творився лише на одну третину коштом сіл кожної з них.

Найбільше середньорічне число прибуттів за 1959-63 рр. припадає на Київ, на другому місці по цьому показнику стояв Харків (який одночасно мав найбільше вибуттів). Механічний приріст населення в Києві за абсолютною величиною перевищував обсяг його в двох будь-яких інших містах України. Далі йшли Запоріжжя, Харків, Кривий Ріг, Жданов. Значне зростання в результаті міграцій мало місце також у Дніпропетровському, Донецькому, Луганському, Одесі, Львові, Херсоні.

За п'ять років (1959-63, наша таблиця включає 1964 рік) механічний приріст у загальному прирості міського населення УРСР становив майже 45 відс., при чому він був більший у Донецько-Придніпровському та Південному районах, ніж у Південно-Західньому. У більшості міст західніх областей він був нижчий від 30 відс. Отже знову різні процеси.

«Однією з особливостей міграційного процесу на Україні була перевага в їх загальному обсязі внутрішньореспубліканських переміщень. Так, у містах УРСР поповнення у 1959-63 рр. з областей України становило близько 68 відс. від загальної чисельності прибулих, а вибувало в межах республіки понад 66 відс. від загальної кількості тих, що залишали її».

Так пише Товкун. Я не ручусь, що зрозумів нашого автора. Гадаю, що досить неясною мовою він нам каже, що з людей, які прибули до міст, трохи більше, ніж дві третини, прибували з місцевостей УРСР, а понад 32 відс. з інших республік. З тих, що залишали місце проживання в республіці, 66 відс. переселювалися до інших міст УРСР, а 34 відс. їхали за її межі. Таким чином в абсолютних числах 68 відс. прибуттів повинні дорівнювати 66 відс. вибуттів.

За Товкуном, відповідні показники були помітно вищі в Південно-Західньому районі, ніж у двох інших. Це значить, що з тих, що там переміщалися, більший відсоток залишався в межах УРСР. Врешті, пише автор, у більшості сільських місцевостей, особливо в західніх областях, а також у малих містах, «трудові ресурси повністю не використовувалися». Чи в перекладі з специфічно радянської мови це означає: було безробіття?

З огляду на тему цієї статті особливий інтерес являють міркування автора про «зони переважного міграційного тяжіння» Києва, Хар-

кова, Донецького, Дніпропетровського й Одеси. У ці міста мігранти прибували з усіх областей України, але кожна область в основному тяжіла до одного з них, тобто в котресь з цих п'ятьох міст щорічно в середньому прибувало з даної області більше мігрантів, ніж у кожне з інших чотирьох.

Найбільшу зону тяжіння мав Київ: одинадцять областей, тобто цілий Південно-Західній район, за винятком Закарпаття і Тернопільщини: Київська, Чернігівська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Волинська, Рівенська, Львівська, Івано-Франківська, Хмельницька і Чернівецька області. (Підкреслюємо, це не перечить тому, що із Львівської області, наприклад, більше людей могло поселитися у Львові, ніж у Києві. Київ мав для тих областей більшу притягальну силу, ніж Одеса, Харків і т. д.).

Харківська, Полтавська і Сумська області творили «зону Харкова»; Дніпропетровська та Запорізька — зону Дніпропетровського; Одеська, Кримська, Херсонська та Кіровоградська — зону Одеси; нарешті, Донецька, Луганська, Миколаївська, а також Тернопільська й Закарпатська — зону міста Донецького. (Чисельність мігрантів у Донецьке з двох останніх областей була «відносно невеликою», але все ж більшою, ніж кількість мігрантів з них, наприклад, до Києва).

Якщо територію УРСР умовно поділити на дві частини, одна з яких переважно тяжіла до Києва, а друга до Харкова, матимемо наступну картину: Київ — усі області Південно-Західнього району, Кіровоградська, Одеська, Миколаївська області. Разом — 16 областей. Харків: усі інші області (разом 9).

Правобережжя України, в основному сільське, перебувало під основним міграційним впливом Києва, індустріальне Лівобережжя — Харкова. (Харків втягав до своєї зони також рілньничі області, Полтавську та Сумську, з дуже високим відсотком українського населення). З інших союзних республік більше, ніж в інші міста України, прибувало мігрантів у Харків. Можливо, для таких областей, як Воронізька, Білгородська й Курська (РСФРР) він був центром тяжіння.

Товкун твердить, що до Харкова, Донецького, Дніпропетровського й Одеси прибували великі потоки мігрантів з своєї області, а також значні потоки з усіх або майже всіх сусідніх областей. Зате до Києва прибували не тільки мігранти з Київщини та сусідніх областей, а й з більш віддалених, «особливо з Харківської, Донецької, Дніпропетровської і Львівської». Це цікаве твердження, на превеликий жаль, не підкріплене числами. Таке явище, якщо воно справді значне, доводило б, що Київ є центром притягання для населення всієї території УРСР, в тому числі й для мешканців таких навіть розвинутих областей, як Харківська й Донецька. Яких саме категорій населення це стосується? У чому вони бачать притягальну силу Києва?

Соціологія лише починається в СРСР, а на Україні навряд чи почалася, і нам нічого не відомо, наприклад, про те, що думає молодь про рівень і «престиж» бодай провідних університетів СРСР. Маючи

зможу стати студентом Київського, Московського або Харківського університету, скільки випусників середніх шкіл, скажімо, Херсонщини обрали б той чи той університет? Чи в Донецькому «плебісцит» вийшов би інакше, ніж в Одесі, а ще інакше в Луцькому?

Спробуємо тепер висловити певні припущення про можливі наслідки, які несуть з собою міграційні потоки, про які говорено, для національного характеру «великої п'ятки» серед міст УРСР. Оскільки міграційні процеси охоплюють сільське населення, а воно в УРСР переважно українське (за винятком Криму), у великих містах повинен зміцнюватися український елемент. Не знаємо однак, скільки мігрантів прибуває в Донецьке, Одесу й Харків з Росії та інших республік, — а це треба було б знати, щоб щось певне сказати. Здається, що Дніпропетровське, а ще більше Київ поповнюються в основному українським елементом. У зоні Києва росіян взагалі мало, і хоч вони більш рухливі, ніж українці, останніх до Києва прибуває таки значно більше. Нагадаємо, що на 1959 рік національний склад населення Києва виглядав так (у тисячах):

	За національністю	За мовою
Українці	663,8	482,6
Росіяни	252,7	593,8
Євреї	153,5	19,9
Білоруси	13,2	2,9
Поляки	8,5	0,8

Тридцять три роки перед тим українці становили 42,1 відс. населення Києва, при тому дуже значна частина їх говорила по-російському. Слід сподіватися, якщо процес русифікації не йде дуже швидкими темпами, що перепис 1969 року покаже дальше збільшення числа українців за національністю й за мовою в Києві. (1926 року в Харкові українців було 38,3 відс., в Одесі — 17,4, у Дніпропетровському — 35,9, а в Донецькому — 26,1. Див. «Енциклопедія Українознавства», т. I, 1949).

Дуже важко передбачати, краще висловлювати здогади, гіпотези і терпляче чекати на факти. Не тільки автора цих рядків, але всіх читачів «Сучасности» цікавить майбутнє української нації, її мови й культури.

У «літературі предмета» є відомий погляд, який ідентифікує українство з селом, російський характер з містом. Якщо прийняти, а це прийняти треба, що розвиток людства йде від традиційної і дотехнічної сільської культури в напрямі урбанізації та індустріалізації, висновок залишається один: в українців немає майбутнього. На щастя, справа не так проста. Українство — не лише село, хоч треба визнати, що серед елементів, які складають збірне поняття «української культури», сільського є досить багато.

Поділ між українством і російщиною проводять також трохи інакше. Не заперечуючи, розуміється, російських досягнень у гуманітарній ділянці, на Україні помітне таке явище, що українська мова вживається в друкові для поезії, етнографії або політичної пропаганди, а російська — в науковій і технічній ділянках. Можна сказати, що доменою української мови є всілякі солов'їні цвірінкання та описи степових самоцвітів, по-російському зате видають на Україні книжки про садівництво, консервування овочів та керування автомобілем. Отже треба, щоб наша мова була соціологічно повноцінною, щоб нею писали не тільки про кохання й солов'їв, але також і про те, як уникнути небажаної вагітності.

Часом кажуть, що для збереження українського національного елементу велике значення має поява нових сил у літературі, цим разом справжніх поетів та прозаїків, на відміну від степосоцвітченків або... Стельмахів. Але чи віднова літератури це той факт, який вплине на масові процеси асиміляції в одному чи іншому напрямі?

Зовсім недавно я заглядав у дуже цікаву книжку: «Перемисьль — західний бастион України» за редакцією Богдана Загайкевича (Нью-Йорк-Філадельфія, 1961). Там, у статті того ж Загайкевича («Освіта і школа в Перемислі»), я прочитав таке:

«З кожним роком здобувала собі гімназія чимраз більшу пошану й розголос, доказом чого була постійно зростаюча фреквенція з самого міста Перемисьля, що його міщанство, робітництво та частина інтелігенції... ставилися спочатку до гімназії байдуже».

Автор каже, що це було «під впливом польського або московського оточення» (стор. 264). На наступний сторінці читаємо вже таке:

«... від шк. р. 1909-10 помічаємо значний вплив жидів до української гімназії, а в наступному році синів залізничників та доїжджачих».

Чим здобула собі гімназія визнання? Без сумніву — навчальним рівнем. Але батьки звичайно не посилають дітей учитися мовою, з якої їм у майбутньому буде мало користи. Міщани, робітництво, інтелігенція, а далі навіть євреї та залізничники визнали, що знання, винесені саме з української гімназії, допоможуть їхнім дітям «вийти в люди». Гадаю, що «вийти в люди» більшість з них не розуміла як уміння читати поезії Лесі Українки й Івана Франка або «Історію» Грушевського. У Галичині напередодні світової війни відбувалися якісь соціологічні та політичні процеси, які власне допомагають нам зрозуміти, чому українська гімназія мала відзначити зріст свого «престижу» і престижу тих, кого вона репрезентувала. Які умови потрібні для того, щоб явища, подібні до перемиської історії, стали фактом наших днів на Україні?

Повертаючись до нашої основної теми: при яких умовах місто Київ може спричинитися до піднесення престижу і суспільної ваги української культури, шкільництва? Київські батьки не запишуть дітей до української школи лише для того, щоб дати їм змогу читати

Івана Драча й Ліну Костенко. Що потрібне, щоб батьки домагалися української школи?

Одна річ певна: не йдеться тут про рівень «духової культури», сільська вона чи міська. Побоююся, що більше значення тут має політика. Поети й професори — це люди, які заслуговують на всляку пошану, але навряд чи вони дадуть нам розв'язку наших основних політичних питань. Політика — річ надто серйозна, щоб її віддавати поетам і професорам. На наше нещастя, хоч у Києві є одні й другі, немає жодних ознак, щоб там були політики.

Можливо, я помиляюся, але я переконаний, що немалу частину своєї популярності перемиська гімназія завдячувала тому, що з перших загальних виборів в Австрії (1907) вийшла досить сильна українська парламентарна репрезентація і українці стали силою у Львові й Відні. Якби українці стали силою у Києві й у Москві, тобто якби дії їх політичних представників були настільки вагомими, що могли б так чи інакше впливати на життя громадян «периферії», біржеві «акції» української школи й мови пішли б угору.

Покищо про «високу» українську політику говорити передчасно. Не маючи змоги досліджувати її, нам залишається спостерігати соціальні явища і намагатися їх якось зрозуміти.

Соціальні й економічні явища варто вивчати й тому, що політика без них є ілюзією. За парламентарними успіхами українських діячів у Австрії стояв масовий суспільний рух, організоване суспільство. Тому й нам треба вивчати «геологічні» процеси на Україні, як міграція населення, розвиток міст, асиміляція тощо. Треба також слідувати й за тим, чи ці соціальні процеси якось впливають на суспільну думку й політичну практику. Не кожен має змогу читати всю приступну радянську пресу; зате читачі «проложанського» «Digest» української радянської преси помічають, як часто українські громадяни з провінції скаржаться на те, що їм не вільно вирішувати свої місцеві економічні проблеми самостійно. З усім треба йти «до Москви».

Чи є якісь перспективи на те, що обставини зміняться, що практичні справи життя громадян УРСР будуть розв'язувані на місцях, ми не знаємо. Не знаємо також, чи Київ, місто, що швидко зростає, стане тим центром, який допоможе українським селянам з Підкарпаття і робітникам з Донбасу зробити життя кращим. Але якщо українське суспільство в особі своїх провідних кіл не опрацює своєї економічної, соціальної й політичної програми, — українському населенню не лишиться нічого іншого, як «йти до столиці», тобто — до Москви.

ДМИТРО СОЛОВЕЙ:

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ЛЕНІНСЬКІЙ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ

(До 50-тиріччя більшовицького режиму
в ССРСР і на Україні)

I. АНАЛІЗА ЛЕНІНОВИХ ЗАЯВ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ ВЗАГАЛІ, А УКРАЇНСЬКОГО ЗОКРЕМА

Національне питання в колишній деспотичній царській Російській імперії було дуже болюче. У своїй віковій імперіалістичній напрузі й експансії ця централістична й авторитарна імперія великоросів, — керована упривілейованим великоруським дворянством, на чолі якого стояв цар-самодержець, — силою зброї, насильств, обманів та підкупів захопила під своє володіння величезні земельні простори («одну шосту земної кулі»), підбила десятки менших сусідніх народів, а ще більше — дрібних племен. Вона позбавила ті підбиті народи політичної, економічної й національної незалежності, піддала їх нещадному колоніальному визискуві й усіма засобами свого поліцейного апарату намагалася знищити їхні мови й культури, дармащо деякі з них були старіші за мову й культуру самих великоросів, а українська мова й культура та її діячі дали на початку для розвитку мови й культури великоросів основу й рушійну силу.

Тож не даремно царську Росію за її внутрішню національну політику називати «тюрмою народів». І зрозуміло також, чому в середині цієї імперії безнастанно нуртували бунти й революційні заворушення. Ленін це добре знав. Тому у своїй політичній діяльності він звернув якнайпильнішу увагу на вивчення національного питання, щоб, з одного боку, знайти спосіб якось прихилити до своєї партії національні рухи неросійських народів, а з другого — винайти спосіб знешкодити їх під час прийдешньої революції, бо ті визвольні рухи неросійських народів прямували до національного звільнення й усамотійнення свого життя. Ленін же, як і представники авторитарного царсько-дворянського режиму, був прибічником якнайбільшого державного централізму й авторитарного більшовицького устрою та імперіалізму. Тому після революції й захоплення до своїх рук влади й прикладав він усіх зусиль до збереження територіяльної цілості Російської імперії і до розширення її старих меж. (Спроба в 1919 році захопити Галичину й прорватися до Угорщини).

Ще до революції 1917 року, щоб прихилити на свій бік неросійські народи Росії, а також щоб викликати симпатії до себе й своєї більшовицької партії серед світового пролетаріату та колоніальних народів, Ленін розпочав трактувати національне питання дуже тактично й назовні цілком нібито по лінії інтересів пригноблених народів. Він послідовно став виступати на захист визвольного-національних рухів і від імени своєї більшовицької партії проголошував якнайбільшу свободу неросійським народам Росії. Так, 14. XII. 1914 у статті «О національній гордості великороссов» він писав:

«Ніхто не винен у тому, що він народився рабом: але раб, що не тільки не хоче змагатися за здобуття собі свободи, а ще й виправдує та підмальовує своє рабство (наприклад, називає гноблення Польщі, України тощо „обороною батьківщини” великоросів), такий раб — огидний холоп і хам, що викликає до себе слушне почуття обурення й презирства».

І далі:

«Ми, великоруські робітники (до речі, Ленін ніколи робітником не був — Д. С.), сповнені почуттям національної гордості, хочемо будь-що-будь вільної й незалежної, самостійної, демократичної, республіканської гордої Великоросії, яка будувала б свої відносини з сусідами на людському принципові рівності, а не на кріпосницькому (рабському) принципові привілеїв, що лише принижують велику націю».¹⁾

Ясно, що висловлені тут Леніном думки не могли не викликати до нього і його більшовицької партії симпатій серед пригноблених неросійських народів, а в тому числі й серед якоїсь частини українців. Адже саме в той час, як писав це Ленін, великоруські шовіністи під керівництвом ген.-губернатора графа Олексія Бобринського й єпископа Євлогія та під захистом російської армії здійснювали погром української Галичини, її культурних надбань і діячів. Вони почали ретельно переорганізовувати сплюндровану Галичину «на русских началах» і запроваджувати в ній «русский язык, закон и устройство», як заявив гр. О. Бобринський.²⁾

Так само й в одній із статей, що їх Ленін написав у січні-лютому 1916 року, читаємо:

«... великороси-соціалісти, що не вимагають свободи відокремлення Фінляндії, Польщі, України тощо, — такі соціалісти діють як шовіністи, як лакеї, що вимазалися кров'ю та багном імперіалістичних монархій та імперіалістичної буржуазії».

А далі він продовжує:

¹⁾ В. И. Ленин, О национальном и национально-колониальном вопросе. Москва, 1956, стор. 234.

²⁾ Див. докладніше: Д. Соловей, Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 р. Вінніпег, 1963 (Відбитка з «Нового літопису» за 1962-63 рр.).

«У Росії, де до пригнічених націй належить не менше 57% людности, понад 100 мільйонів, — де ці нації заселяють переважно окраїни, — де частина цих націй культурніша за великоросів, — де політичний устрій відзначається особливо варварськими та середньовічними рисами, — де не завершена ще буржуазно-демократична революція, — в Росії визнання права на вільне відокремлення від Росії пригноблених царизмом націй безумовно обов'язкове для с.-д. в ім'я їхніх демократичних і соціалістичних завдань».³⁾

На початку революції Ленін прибув із Західньої Європи до Росії. Тут він зараз же почав організовувати навкруги себе сили для боротьби з Тимчасовим урядом і для захоплення в свої руки влади в Росії. У цій акції він намагався прихилити на свій бік якнайбільше сил і симпатій неросійських народів. Тож і тоді він висловлювався у національних справах дуже гуманно й радикально. Так, у «Промові з приводу національного питання», що її Ленін виголосив на Сьомій Всеросійській конференції РСДРП 29 квітня (12 травня) 1917 року, він, polemізуючи з своїми супротивниками як із соціалістичного, так і з кадетського табору, казав:

«Чому це ми, великороси, що пригнічують кількість націй більшу, ніж будь-який інший народ, мусимо відмовитися від визнання права на відокремлення Польщі, України, Фінляндії? Нам пропонують стати шовіністами (...). Той не соціаліст, хто заперечує свободу відділення (...).

І далі:

«Ми до сепаратистського руху байдужі, нейтральні. Якщо Фінляндія, Польща, Україна відділяться від Росії, в цьому немає нічого поганого. Що тут поганого? Хто це скаже — той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи (...). Пролетаріят застосовувати насильств не може, бо він не мусить стояти на заваді до свободи народів(...).

Піддаючи гострій критиці заходи російського Тимчасового уряду в Фінляндії, Ленін у цій промові говорив:

«Коли у нас сидить (у Тимчасовому уряді — Д. С.) Мілюков і надсилає Родічева до Фінляндії, а той безсоромно торгується там з фінським народом, ми кажемо: ні, не смій, російський народе, гвалтувати Фінляндію! Не може бути народ вільний, якщо він сам пригноблює інші народи. У резолюції про Борг'єрг ми кажемо: виведіть війська і дайте можливість нації самостійно вирішити питання (...). Як бути з Фінляндією, як бути з Україною? (...). Куди хочеш, туди й іди... Хто не стоїть на цьому, той анексіоніст, той шовініст».⁴⁾

Сказано тут, як бачимо, сильно, виразно й по-людському. Але чи говорив це Ленін щиро? Чи справді він до «сепаратистського руху»

³⁾ В. И. Ленин, О национальном и нац.-колониальном вопросе, стор. 268-269.

⁴⁾ Там таки, стор. 443-446.

ставився спокійно й нейтрально? Чи, може, весь цей фоєрверк свободолюбних фраз був лише хитрим тактичним маневром, щоб побороти своїх супротивників і зискати на популярності серед мас неросійських народів? Ці питання нікому, мабуть, не спадали на думку за тих часів.

Щодо українського питання безпосередньо й докладніше, то Ленін висловився також і 1919 року у «Проекті резолюції ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні». Там він писав:

«Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалася російським царизмом і експлуататорськими клясами, ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури (. . .). Члени РКП на території України повинні на ділі здійснювати право трудящих мас навчатися й говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відсунути українську мову на другий плян, перетворюючи її у знаряддя комуністичної просвіти трудових мас».⁵⁾

Цю цитату, очевидно, як дуже важливу (адже в ній вимагається протидіяти намаганням шовіністів-русифікаторів «відтиснути українську мову на Україні на другий плян»), подано й у 17 томі УРЕ (стор. 545), що вийшов у Києві в 1965 році. Але тут звертають на себе увагу такі важливі моменти. Перший: Ленін тут, у 1919 році, вже нічого не говорить про «свободу відокремлення України», як він робив це у статті з січня-лютого 1916 року та у виступі 29. IV — 12. V. 1917, коли він не був ще диктатором у Російській республіці. Другий: писав це Ленін у 1919 році під час походу червоної армії з його ж наказу на завоювання України та під час боротьби тієї таки армії з військами Директорії Української Народної Республіки. Тут Ленін чомусь зовсім забув свою власну вимогу до Мілюкова: «Виведіть війська і дайте можливість нації самостійно вирішити своє питання». «Куди хоч, туди й іди». «Хто не стоїть на цьому, той анексіоніст, той шовініст». Навпаки, він надіслав червону армію в Українську Народну Республіку вирішувати там українське питання силою московської зброї. Третій: як бачимо, у закінченні поданої цитати Ленін радить членам своєї партії захищати українську мову, але не саму по собі, як основну вартість народу, перед тим гнобленого, як мову упосліджену поліційними заходами російської адміністрації. Ні, тільки як підсобне знаряддя для пропаганди ідей своєї партії. Тому ніякого закону для захисту й утвердження української мови на Україні Ленін не видав. Тому у нас знову виникає цілком законне питання: чи не був і це лише тактичний хід спритного, хитрого й облесливого політика, що говорив одне, а думав інше?

Нарешті, із маси подібних прилюдних висловлювань візьмімо ще

⁵⁾ Там таки, стор. 549.

одне. 31 грудня 1922 року Ленін продиктував для запису в своєму щоденникові таке:

«...інтернаціоналізм з боку нації, що пригнічує, або так званої „великої“ нації (хоча великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великим є держиморда) мусить полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але й у такій нерівності, яка винагородила б з боку нації, що пригноблює, нації численно великої, ту нерівність, що складається в житті фактично».⁶⁾

І тут сказано добре. Але й тут знову виникає у нас питання: чому саме в цей момент (31. XII. 22) Ленін сказав зробити цей запис до щоденника? А зробив він це без сумніву тому, що саме тоді відбувався останній акт політичної драми — примусове створення СРСР, і в неросійських республік (а в т. ч. й в Україні) остаточно відбирали будь-які ознаки суверенних прав і перетворювали їх фактично на старі «провінції Росії» під фальшивою тільки назвою «союзних республік».⁷⁾

Щоб послабити враження від цього акту насильства над неросійськими народами СРСР, Ленін і продиктував, що «нація, яка пригноблювала» (себто — великоруська), мусить надалі не тільки, мовляв, «додержувати принципу рівності націй», але й «винагородити стару нерівність». Продиктував для того, щоб всі про це негайно ж дізналися.

Проте все це були тільки вміло й учасно висловлювані порожні слова для пропаганди й омани неросійських народів без найменшого наміру здійснювати їх на практиці. Ми ж бо бачимо тепер, що всі ці й подібні декларативні Ленінові заяви й проголошення не знайшли собі ніякого відбиття в живій більшовицькій практиці й діяльності, бо для всього того ніколи не було видано відповідних законів. І Ленін про них зовсім не дбав, бо й не хотів їх. Характерний факт: через пару днів після більшовицького державного перевороту в Російській республіці, який приніс Ленінові владу (а саме: 27. X. 1917 ст. ст.), коли йому потрібно було негайно задавити всяку опозицію в країні, він поспішив видати «Декрет о печати», яким скасована була в країні свобода слова, і той декрет діє в СРСР і до сьогодні. Чому ж він, Ленін, ні тоді, ні пізніше «не знайшов часу» написати й видати декрети, у яких ясно й конкретно зафіксовані були б права неросійських народів і визначено було б ефективні й законні способи захисту тих прав?

Щоправда, 2 (15) листопада 1917 Ленін проголосив «Деклярацію прав народів Росії». Але це зовсім не закон, це тільки пропагандивна заява про те, що «Рада Народних Комісарів вирішила покласти в

⁶⁾ Там таки, стор. 549.

⁷⁾ Див. докладно: В. Лисий, Державний статус УССР в 1917-1923 рр. Мюнхен, 1963.

основу своєї діяльності у справі національностей Росії» ті принципи, що висловлені в тій декларації, а саме:

«1) Рівність і суверенність народів Росії. 2) Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відділення і створення самостійної держави. 3) Скасування всіх і всіляких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень. 4) Вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп, що населяють територію Росії».⁸⁾

До речі, в кінці цієї «Декларації прав народів Росії» сказано, що «конкретні декрети будуть опрацьовані» і, очевидно, видані. Проте їх чомусь не опрацьовано й не видано й до цього дня. Чому? Відповідь може бути лише одна: ні Ленін, ні його наступники й не збиралися цього робити. Ця «Декларація» була й лишилася тільки нечесним пропагандивним засобом для омани колоніальної людности колишньої Росії (обчислюваної самим Леніном у 100 мільйонів!) і для введення в облуду громадської думки за її межами.

Щоб зрозуміти, чому Ленін так робив, треба уважно перечитати, наприклад, його листа від 6. XII. 1913 до С. Г. Шаумяна, Ленінового співпартійця. Там Ленін писав:

«Ми за автономію для всіх частин, ми за право на відділення (а не за відділення всіх!). Автономія є наш плян побудови демократичної держави. Відділення зовсім не наш плян. Відділення ми зовсім не проповідуємо. В цілому — ми проти відділення». (Підкреслення належать Ленінові).

З цього бачимо, що Ленін був абсолютно «проти відділень». Як же він міг тоді, для запровадження в життя принципів, що їх сам же проголосив у «Декларації прав народів Росії», складати й видавати конкретні закони для ефективного забезпечення тих прав? Адже це пішло б проти його власних плянів, проти його бажання, проти фактичного спрямування його політики централізму.

Далі Ленін в листі до Шаумяна пише:

«Право на самовизначення є виняток із загального нашого прямування до централізму. Виняток цей конче потрібний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму, і щонайменша відмова від цього винятку є опортунізм (як у Розі Люксембург), є дуренька гра на руку великоруському чорносотенному націоналізмові. Але цього винятку не можна тлумачити ширше, ніж треба. Нічого, абсолютно нічого, окрім права на відділення тут немає і не мусить бути».⁹⁾ (Підкреслення належать Ленінові).

Як бачимо, думка Леніна тут цілком ясна. Для зручності боротьби з супротивниками своєї партії, для пропаганди й для прихилення

⁸⁾ Декреты октябрьской революции. Правительственные акты, подписанные или утвержденные Лениным, как председателем совнаркома. Том I, Москва, 1933, стор. 28-31.

⁹⁾ В. И. Ленин, О национальном и нац.-колониальном вопросе, стор. 91-99.

симпатій уярмлених народів колоніяльних імперій до програми більшовиків треба, мовляв, обстоювати права на відокремлення неросійських народів у самостійні держави. Але разом з тим треба не допускати до будь-якого державного відокремлення від Великої Росії неросійських народів, бо він і його партійна програма обстоює цілковитий централізм. Він казав: «Відокремлення — не наш плян». «Ми проти відокремлень». Навпаки, Леніновим бажанням було: «мати якнайбільшу державу і якнайтісніший союз якнайбільшого числа націй, що живуть по сусідству з великоросами».¹⁰⁾

Тут варто зацитувати ще одно місце з цього листа до Шаумяна. Ленін пише:

«„Право на самовизначення не означає тільки права на відокремлення. Воно означає також право на федеративний зв'язок, право на автономію”, — пишете Ви. Абсолютно не погоджуюся. Воно не означає права на федерацію. Федерація є союз рівних, союз, що вимагає спільної згоди. Яке ж може бути право одної сторони на згоду з нею другої сторони? Це абсурд. Ми в принципі проти федерації — вона ослаблює економічний зв'язок, вона негодящий тип для одної (себто централізованої — Д. С.) держави. Хочеш відділитися? Іди під три чорти, якщо ти можеш порвати економічний зв'язок, або вірніше — якщо гніт і тертя „співжиття” такі, що вони псувають і нищать справу економічного зв'язку. Не хочеш відділитися? Тоді вибач, з а мене не вирішуй, не думай, що ти маєш „право” на федерацію». (Підкреслення Ленінове).

Поперше, тут звертає на себе увагу те, що Ленін вважав, що домовленість про федеративний зв'язок можлива лише на добровільній базі, і ця добровільність обов'язкова з обох сторін. Одна сторона не може вимагати федерації з другою без її згоди. Але сам він, Ленін, як абсолютний централіст, у принципі проти федерації, бо вона, за його твердженням, послаблює економічний зв'язок (бо, очевидно, не дає можливостей центральному урядові безконтрольно експлуатувати слабших членів федерації), вона, федерація, непридатний тип для єдиної, себто централізованої держави, про яку він мріяв.

Щоправда, у січні 1918 року Ленін таки проголосив федерацію (РРФСР), той, як він казав, «непридатний тип для централізованої держави». Але ту Ленінову федерацію було здійснено якраз проти тих нормальних вимог, що про них писав він у 1913 році. Тоді він писав: «... федерація — союз рівних, що вимагає обопільної згоди». Тут же федерацію проголосила сама партія. І ця федерація у Леніна стала тільки фікцією, без реального змісту, для обдурення неросійських народів та громадської думки за кордоном. Так само пізніше фікцією став у Леніна та його партії «Союз республік» 31. XII. 1922

¹⁰⁾ В. И. Ленин, Соч. т. 26, стор. 148-149. Цитуємо за книжкою Т. Б. Анисимової «Конституция СССР — основной закон советского государства», Москва, 1954, стор. 34.

(СРСР). Адже для того, щоб утворити справжній добровільний союз, а не фікцію, треба було (як він сам вимагав на весні 1917 року від Мілюкова) вивести з України, Грузії, Вірменії тощо московські червоні полки й московську таємну поліцію (чека) і дати націям самостійно вирішити справу, чи вступати до Союзу РСР, чи ні. Це, як ми знаємо, не було здійснене. Навпаки, перед актом створення СРСР у неросійських республіках проведено було широко й жорстоку терористичну акцію проти тих, хто не погоджувався з намірами й бажаннями кремлівського партійного проводу. Згадку про це ми знаходимо навіть у Леніновому «Заповіті». А на з'їзді в Москві 31. XII. 1922, на якому ухвалювали заснувати СРСР та підписали акт, за яким мусила б бути обов'язкова паритетність представників національних республік, участь брали й голосували не обрані націями представники, а самі партійні функціонери, а в тому числі 77,9% їх було від РРФСР.

Подруге, звертає на себе увагу незвичайно цинічний і брутальний Ленінів тон: «Хочеш відділитися? Іди під три чорти, якщо ти можеш порвати економічний зв'язок»... Ясно, що тут Ленін, думаючи про Великобританію, мав на увазі не так економічний, як політичний зв'язок. І справді, ми тепер добре знаємо, що малі народи Фінляндії, Латвії, Естонії, Литви, хоч як їх політика російського царського уряду зв'язувала економічно з Великобританією, легко цей економічний зв'язок порвали в 1917-22 рр. і усамостійнилися. Але без порівняння важче було їм порвати політичний зв'язок і вирватися з-під влади деспотичної Росії вже під владою самого Леніна, що перед тим так гуманно й нібито свободолюбно трактував національне питання. Цього звільнення ті малі народи змогли добитися лише за допомогою Західної Європи і з пролиттям чимало крові.

Ленін прекрасно розумів, що порвати політичний зв'язок з Великобританією, яка має забезпечену кількісну мілітарну перевагу, для менших народів у нормальних умовах майже не можливо. Тому він і пише грубо й цинічно: «Іди під три чорти, якщо ти маєш силу вирватися». А якщо якась національність тієї сили не має, то ніякого федеративного зв'язку з Великобританією вона не має права вимагати, а мусить тільки підпорядкуватися її волі й силі. Цим і пояснюються такі дивні на перший погляд факти. Ленін 2 (15). XI. 1917 проголосив «Деклярацію прав народів Росії», в якій говорилося про права народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення включно та утворення незалежних держав. Але той же Ленін, як голова Раднаркому Російської республіки, 4 (17). XII. 1917, себто через місяць після проголошення «Деклярації прав», надіслав ультиматум Українській Центральній Раді, що третім своїм Універсалом від 7 (20). XI. 1917 проголосила заснування Української Народної Республіки, і вимагав у ньому від Центральної Ради фактично цілковитого підпорядкування волі уряду Російської республіки.¹¹⁾ Бож в ультиматумі, що

¹¹⁾ Декреты октябрьской революции, том I, Москва, 1933, стор. 227-236.

його писав сам Ленін, між іншим вимагалось, щоб уряд Центральної Ради: 1) припинив роззброювати на Україні російські революційні полки та висилати їх за межі України (Сталін слово «російські» замінив на «советські» — Д. С.), і 2) пропустив через територію Української Народної Республіки червону армію, яка прямувала нібито на Дін проти Каледіна.

Зрозуміло, що кожна незалежна держава мусила б такі вимоги відкинути не тільки з мотивів власного престижу, а в першу чергу з мотивів власної безпеки. Відкинув ці вимоги й уряд Центральної Ради, бо це було яскравим брутальним втручанням у внутрішні справи Української Народної Республіки.

Здавалося б, що у згаданому проголошенні Української Народної Республіки, кажучи словами самого ж Леніна, нічого поганого не було. Україна, в особі свого революційного парламенту — Центральної Ради, формально скористалася тільки з того права, що його Ленін щойно проголосив у «Деклярації прав народів Росії». Але саме це для Леніна та його партії й було страшне та цілковито несприйнятне. Вони бо хотіли, щоб для всесвітньої пропаганди було в Росії проголошене для неросійських народів п р а в о на самовизначення й на заснування самостійних республік, але разом з тим, щоб жоден народ з того права практично не міг би скористуватися.

Цим і пояснюється, що на другий же день після ультиматуму Українській Центральній Раді — 5 (18). XII. 1917 Раднарком Російської республіки під головуванням Леніна визнав незадовільною відповідь Центральної Ради на ультиматум (хоча та відповідь була дуже поміркована й стримана) і поспішно ухвалив вважати Центральну Раду у війні з Російською республікою, хоча Українська Народна Республіка ще не мала свого війська і ніякої загрози для Російської республіки не могла творити. Тоді ж Ленін видав наказ негайно приготуватися й розпочати военні дії для захоплення території Української Народної Республіки, що червона армія й почала зараз же здійснювати.

Оцей незвичайний поспіх у такій важливій, як війна, справі свідчить, що він, Ленін, хотів не дати часу Українській Народній Республіці стати на свої власні ноги, окріпнути й створити нормальну регулярну армію для захисту своїх кордонів. Він вирішив зараз же, якнайшвидше окупувати її територію та анексувати до складу Російської республіки.

Територію бо УНР Ленін вважав підлеглою йому, як голові уряду Російської республіки. За його вказівками в Харкові поспішно створено для України більшовицький уряд з членів партії, що підлягали ЦК РКП(б). І московські «Известия» в ч. 232 за 16 (29). XII. 1917 з задоволенням оголосили:

«Харьков, 12. XII. (1917). Образовалась новая Украинская Рада противовес буржуазной Центральной Раде» ...

А 19. XII. 1917 (1. I. 1918), коли територія УНР не була ще окупо-

вана червоною московською армією, Раднарком Російської республіки поспішив призначити Серго Орджонікідзе «чрезвычайным комиссаром Украины», а Ленін це призначення підписав.¹²⁾

Щоправда, завоювання Української Народної Республіки не пішло Ленінові так легко, але все ж до 1921 року територія України була таки завойована й анектована. І про це завоювання України говорив сам Ленін.¹³⁾ Алеж анексія (за твердженням самого Леніна) «є придушенням самовизначення нації, є встановленням кордонів держави всупереч волі людности».¹⁴⁾ То ж чому все таки Ленін видав наказ завоювати Україну всупереч усім своїм передущим декларативним заявам? Частково на це ми вже відповіли у зв'язку з Леніновим листом до Шаумяна. Ті бо його декларативні прилюдні заяви були облудні, не щирі. Про інші мотиви пише Д. А. Чугаєв, партійний більшовицький пропагандист. Згадуючи про ті часи, він каже: «Політика визначається економікою». А в іншому місці зазначає:

«Центральна Росія — вогнище світової революції — не могла б довго протриматися без допомоги окраїн, що були багаті на сировину, паливо, харчові продукти».¹⁵⁾

Як бачимо, причина була цілком прозаїчна: Центральна Росія, себто — Великоросія, потребувала (як і до революції) дешевих колоніальних продуктів: сировини, палива, хліба, що їх мала Україна. Тож треба було здобути від неї безкоштовну «допомогу», тобто силою захопити ті продукти та джерела їхнього видобутку. Тому й відбулося типове імперіялістичне завоювання України та її багатств, прикрите лише машкарою якихось особливих потреб і прав «вогнища світової революції», себто Великоросії, та під галасливою і в той же час облудною більшовицькою пропагандою «рівности й суверенности народів Росії», яких в СРСР не було тоді й немає тепер.

Про це завоювання Української Народної Республіки писав тоді й сам Ленін:

«Із завоюванням України ми скріпили наші сили. Тепер ми маємо Советську (себто підлеглу Великоросії — Д. С.) Україну, а це значить, що ми маємо хліб. Запаси хліба на Україні — великі».

Про завоювання України говорила й відозва Московської Ради робітничих та червоноармійських депутатів з 6 лютого 1919 року. Про це ж писалось й у московській «Правді», де між іншим говорилося:

«У тяжкій кривавій боротьбі вона (червона московська армія —

¹²⁾ Великая октябрьская социалистическая революция на Украине. Том 3, Киев, 1957, стор. 9.

¹³⁾ Ленін, Твори, 4-те вид., т. 29, стор. 277-281.

¹⁴⁾ В. И. Ленин, О национальном и нац.-колонияльном вопросе, стор. 320; підкреслення Ленінове.

¹⁵⁾ Д. А. Чугаев, Коммунистическая партия — организатор советского многонационального государства. Москва, 1954, стор. 7 і 18.

Д. С.) проложила шлях до хліба, бо вона здобула Україну. Вона проклала шлях до вугілля, бо вона повернула робітничій клясі (РРФСР — Д. С.) три чверті Донецького басейну. Вона проламала стіну, котра відділяла нас (РРФСР — Д. С.) від бавовни, розчистивши шлях на Туркестан».

Кожну завойовану країну імперіялісти грабують. Так робила з Українською Народною Республікою й московська більшовицька влада. Тодішнє джерело розповідає:

«...Робітничо-селянський уряд (Х. Раковського, що його настановив для України ЦК РКП(б) — Д. С.) невтомно вивозив з України все, що траплялося під руку: хліб, цукор, м'ясо, фабрично-заводські станки та струменти, сільсько-господарське знаряддя, меблі з будинків і навіть музичні струменти — все це забиралося та ревізувалося без жодної компенсації».¹⁶⁾

Щоб члени партії не плуталися у хитро сплетеній теорії про згадану пропагандивну «рівність і суверенність народів Росії» та про «Право народів Росії на самовизначення аж до відділення та створення самостійних держав» і щоб вони не брали усіх цих декларативних фіктивних гасел в абсолютному, в буквальному розумінні, Ленін перед членами своєї партії поставив такі вимоги: комуністично-великороси мусять обстоювати право (але голе право!) неросійських народів на відокремлення й створення незалежних своїх держав. Комуністи ж невеликороси мусять обстоювати недоцільність і шкідливість відокремлень та змагатися за збереження цілості колишньої Росії. На згаданій переднішє Сьомій всеросійській конференції РСДРПб 29. IV (12. V) 1917 Ленін, заторкнувши польське питання, говорив:

«...люди не хочуть зрозуміти, що для зміцнення інтернаціоналізму не треба повторювати одних і тих же слів, а треба в Росії натискати на свободу відділення пригноблених націй, а в Польщі підкреслювати свободу з'єднання. Свобода з'єднання припускає свободу відділення. Ми, великороси, мусимо підкреслювати свободу відділення, а в Польщі (поляки) — свободу з'єднання (з Росією)».¹⁷⁾

Це явна софістика, що «свобода з'єднання припускає (передполагає) свободу відділення». Адже можна вільно з'єднатися (як це й сталося з Україною в 1654 році), а потім не мати ніякої змоги відділитися. Але такі хитро сплутані висловлювання характерні для багатьох виступів Леніна. Вони були дуже зручні для пропаганди серед малописьменних мас робітництва й селянства.

А 28. XII. 1919, коли московська червона армія поновно розпочала

¹⁶⁾ Докладно про це в монографії: Д. Ф. Соловей, Україна в системі совєтського колоніялізму (The Ukraine in the Soviet Colonial Network. Institute for the Study of the USSR). Мюнхен, 1959, стор. 31-44; там і показник джерел.

¹⁷⁾ В. І. Ленін, О национальном и нац.-колонияльном..., стор. 443.

окупацію території Української Народної Республіки, намагаючися зломити опір військ Директорії, Ленін знову писав:

«Із-за цих питань (перед тим мова йшла про те, чи Україна має бути самостійна, чого домагалася українська партія боротьбистів, чи злита з Великоросією, чого рішуче вимагали керівники КП(б)У, у складі яких головну ролю відігравали неукраїнці: Е. І. Квірінг, Я. Н. Дробніс, С. В. Косіор, Ю. Л. П'ятаков, Х. Г. Раковський тощо — Д. С.) — розходження неприпустиме (...).

«Якщо великоруський комуніст обстоює злиття України з Росією, його легко українці запідозрять у тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а з пересудів старого великоруського націоналізму й імперіялізму. Така підозра й недовір'я природні і до певної міри неминучі й законні, бо сторіччями великороси виробляли в собі, під гнітом поміщиків та капіталістів, ганебні й погані забобони великоруського шовінізму.

«Якщо ж український комуніст настоює на безумовній державній незалежності України, його можна запідозрити в тому, що він захищає таку політику не з погляду потреб тимчасових інтересів українських робітників і селян у їх боротьбі проти ярма капіталу, а через свої дрібнобуржуазні, дрібногосподарські національні забобони».¹⁸⁾

Тут звергає на себе увагу те, що кожного, хто наважиться виступати на захист «безумовної державної незалежності України», Ленін заздалегідь і навмисне запідозрює у «дрібнобуржуазних національних забобонах». А це вже у його розумінні — шовінізм, ворожість до інтернаціоналізму, який нібито вимагає злиття України з Великоросією. Він сам проголошує це запідозрення й іншим підказує робити це саме.

Як бачимо, Ленін винайшов і пустив у партійний вжиток формулу бездоказових, лише на підозрі заснованих обвинувачень, зручну для політичної боротьби з тими, хто насмілювався вимагати незалежності України. Адаже за цією Леніноювою формулою така вимога є вже контрреволюцією, справою, що належить до розгляду в чека, хоч він цього тут, з мотивів тактичних, не сказав, бо писав це у листі до «робітників і селян України». Сам же він, Ленін, «нічого, абсолютно нічого, окрім права на відділення», себто нічого, окрім фікції, не проголошував. І вважав державне відокремлення від Великоросії за злочин.

Безперечно Ленін був талановитим політичним крутієм і ошуканцем. Макіявеллівсько-нечаєвську політичну мораль його наочно видно із таких двох фактів.

Факт перший. 28. XII. 1919, коли московська червона армія ще завойовувала Україну, Ленін писав у згаданому пропагандивному документі («Письмо к рабочим и крестьянам Украины»):

¹⁸⁾ Там таки, стор. 507.

«Поки Україна не звільнена ще цілком від Денікіна (Ленін тут свідомо замовчав про боротьбу червоної московської армії з військами Директорії Української Народної Республіки — Д. С.) її урядом, до Всеукраїнського з'їзду Рад, є Всеукраїнський революційний комітет, Всеукраїнський ревком (що його для суперництва з урядом Центральної Ради зформував ЦК РКП(б) — Д. С.). У цьому Ревкомі, поруч з українськими комуністами-більшовиками, працюють, як члени уряду, українські комуністи-боротьбісти. Боротьбісти відрізняються від більшовиків між іншим тим, що добиваються цілковитої незалежності України. Більшовики із-за цього не роблять предмети розходження і роз'єднання, не бачать у цьому ніякої перешкоди в дружній пролетарській роботі».¹⁹⁾

Так писав Ленін в оприлюдненому документі тоді, коли територія Української Народної Республіки не була ще цілком окупована й очищена від військ Директорії УНР, а була тільки в процесі завоювання з боку московської червоної армії. Тоді допомога боротьбістів для РКП(б) була дуже потрібна, бо за ними стояла певна кількість українського селянства. Нагадаймо тут, що Антонов-Овсенко, командувач московської червоної армії (що в 1919 році намагалася окупувати Україну), у своїх спогадах писав, що масові протибільшовицькі повстання на Україні в першій половині 1919 року піднімалися й були керовані українськими соціалістичними партіями.²⁰⁾ Тому неутралізувати бодай партію боротьбістів, зробити її своїм спільником для Леніна було дуже важливо.

Факт другий. У грудні ж 1919 року, в документі, що не був тоді оприлюднений, Ленін написав цілком супротивне. Про це довідуємося від більшовицького партійного історика А. В. Лихолата. Він подає:

«У проекті резолюції про партію боротьбістів (грудень 1919 р.) В. І. Ленін писав: „Визнати боротьбістів партією, що порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою розділення військових сил та підтримання бандитизму (sic! — Д. С.), що просто допомагає білим і міжнародному імперіялізмові. Так само суперечить інтересам пролетаріату (якого? — Д. С.) їхня боротьба проти гасла тісного і найтіснішого союзу з РРФСР.

„Усю політику провадити систематично й неухильно, спрямовуючи її до ліквідації боротьбістів, яка має відбутися в найближчому часі. Для цієї мети не пропускати жодного огріху боротьбістів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати відомості про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їхньої партії”».²¹⁾

¹⁹⁾ Там таки.

²⁰⁾ Див. також І. П. Мазепа, Підстави нашого відродження, ч. I, 1946, стор. 162.

²¹⁾ А. В. Лихолат, Разгром националистической контрреволюции на Украине. Москва, 1954, стор. 608.

Так писав Ленін, що сам ніколи не був пролетарем. Як бачимо, у цьому таємному внутрішньопартійному документі Ленін говорив про боротьбістів зовсім іншою мовою, скинувши з себе машкару, в якій він щойно виступав у прилюдному листі до робітників і селян України.

У березні 1920 року українську партію боротьбістів примусили самоліквідуватися, а її членів у кількості до 20 000 прийняли до КП(б)У, що була відділом РКП(б) на Україні. Прийняли для того, щоб у липні наступного року політично здискредитувати кожного з них нарізно і викинути з партії. Після цієї «чистки» у КП(б)У боротьбістів лишилася тільки якась сотня. І Ленін з приводу цього із задоволенням написав:

«Ми партію (КП(б)У — Д. С.) перереєстрували і, замість повстання боротьбістів, яке було неминучим, здобули, завдяки правильній (себто ошуканській — Д. С.) лінії ЦК... те, що все краще, що було в партії боротьбістів, увійшло до нашої партії під нашим контролем, з нашого признання, а решта — зникло з політичної арени. Ця перемога варта пари хороших битв».²²⁾

Таким чином, тих, хто обстоював самостійність України, було підступно використано в момент завоювання України, а потім майже всіх політично здискредитовано й усунуто з поля політичної діяльності, про що вже дбав орган партійної диктатури — чека, а пізніше НКВД.

Ці два факти, що стосуються української партії боротьбістів, яка довірливо пішла на співпрацю з Леніном, два факти, що мали місце протягом одного місяця, чи, може, протягом навіть кількох днів, цілком ясно показують, що являв собою Ленін з морального боку і з якою обережністю й недовірям доводиться ставитися до всіх його заяв і декларацій, що стосувалися неросійських народів Росії, особливо ж — щодо українців. Ошуканство народу, макіявеллівсько-нечаєвська неперебірливість у засобах і безоглядність у боротьбі з супротивниками (де «мета освячує засоби») була одною з головних рис його політики.²³⁾

Коли Ленін вимагав, щоб комуністи-великороси виступали за самостійність України, а комуністи-українці — проти тієї самостійності, розрахунок його був вірний. В умовах авторитарного державного режиму, що його мала запровадити в країні його партія, в умовах військової дисципліни серед її членів, виступи тих і тих можна було керівництву партії легко регулювати й ослаблювати те, що для

²²⁾ В. І. Ленин, Соч., том 30, стор. 439. Цитуємо за А. В. Лихолатом, стор. 610.

²³⁾ Д. Шуб («Бакунин, Нечаев и Ленин», «Новый Журнал» кн. LV, 1958) пише: «Ленін не був „нечаевцем“, він був другим Нечаевим».

партії буде не вигідне, та підсилювати те, що для неї буде потрібне. Що ж до маси людности, то в умовах військової диктатури РКП(б), в умовах скасування свободи слова Ленінським декретом від 9. XI. 1917 за нов. ст., — вона, та народна маса, приречена взагалі на мовчання. Тому зараз, наприклад, великороси-комуністи ніде голосно не виступають в обороні прав українського народу на незалежне державне існування, не виступають навіть в обороні прав його мови й культури тощо. А певна частина комуністів-українців безнастанно голосно розхвалює підлегле політичне, економічне й культурне існування України в складі СРСР. Вони безугавно пишуть про розквіт нібито української науки, культури, школи й мови, економіки тощо. Досить згадати таких сьогочасних діячів:

1) В. Маланчук, секретар Львівського обкому КПУ. Він виступив у московській «Правді» за 16. XII. 1965 з статтею «Сила великой дружбы», в якій захоплювався з того, що у Львові (де до 1939 року майже не було великоросів) тепер існує аж 29 великоруських шкіл при 56 українських школах. Та захищав політику русифікації й асиміляції, що її провадить КПРС.

2) Андрій Скаба, секретар ЦК КПУ у справах пропаганди. Він, як висловився один американський дипломат, «живе з того, що гудить і принижує все своє, рідне і прагне до цілковитого знищення його в ім'я того, щоб запанувало чуже». Очевидно, це так він розуміє інтернаціоналізм.

3) В. Г. Касіян, «народний художник СРСР», член партії, що виступив у київській «Радянській Україні» (ч. 172 за 25. VII. 1965) із статтею «Даремно старається, панове», в якій брутально ляяв українську еміграцію й доводив, що Україна вільно з'єдналася з Росією, що вона у складі СРСР самостійна й суверенна, що український народ живе щасливо і т. д.

4) Академік І. К. Білодід, мовознавець, член партії, що у своїх виступах захищає наступ русифікаторів на Україну і громить захисників чистоти української мови.

5) Академік П. Г. Тичина, поет, член партії, що спеціалізувався на прославленні у віршах комуністичної партії й «рідної Москви» та їхньої колоніальної політики на Україні.

6) І. Є. Кравцев, філософ-пропагандист, послідовний апологет асиміляції українців з великоросами.

І чимало інших більших і менших цензорів і душителів вільної думки українського народу. Частково — ідейних душителів, а здебільшого — куплених наданням їм добрих посад у різних ділянках державного апарату, приміських вілл («дач»), орденів, грошових премій, пенсій республіканського або й всесоюзного значення тощо.

Таких «самоотверженных малороссов», як їх з презирством та погордою називала цариця Катерина II, вистачало й за автократич-

ного царського режиму. Згадаймо лише кілька кольоритних фігур киян з часів перед революцією 1917 року: Д. І. Пихно, В. В. Шульгин, Анатолій Савенко, член Державної Думи, Сергій Шеголев, автор підручника для жандармів під назвою «Украинское движение, как новейший этап южно-русского сепаратизма. Киев, 1912». Це все ганебні соціальні продукти, що їх скрізь породжує й виховує чужий режим жорстоких утисків та приниження, з одного боку, й підкупства — з другого. Ось, наприклад, в 17 т. УРЕ, що його видано в Києві 1965 року українською мовою, читаємо в статті І. К. Білодіда:

«Завдяки здійсненню ленінських настанов у національному питанні і постійному піклуванню партії про розвиток української літературної мови, вона в радянській державі стала мовою державного управління, широко розвиненої преси, художньої літератури, початкової й вищої школи, театру, радіо, телебачення, науки, техніки, виробничої й громадської діяльності, всіх сфер суспільного життя» (стор. 545).

А в іншому місці цієї статті пишеться:

«Комуністична партія Радянського Союзу постійно піклується про всебічний розвиток національних мов народів СРСР, в тому числі й української мови. Забезпечувати й надалі вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати й навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов, — одне із завдань, висунутих новою програмою партії в галузі національних відносин» (стор. 546).

Як фальшем і облудою були «ленінські настанови у національному питанні» (про що ми вже знаємо з передущого), так наочним фальшем та облудою є й подані тут твердження академіка І. К. Білодіда. Вони бо не відповідають фактичній дійсності. Адже в Конституції УРСР ніде не зафіксовано, що українська мова є державною і що вона є мовою державного управління, як це зроблено, наприклад, в конституціях Грузії та Вірменії. Навпаки, в установах урядових, освітніх, наукових, транспортних, зв'язку, торгівлі тощо (а не урядових установ на Україні немає), як стверджують усі відвідувачі України, всевладно панує великоруська мова, мова завойовників і фактичних господарів України. Безсумнівний привілей по всіх складових республіках має саме великоруська мова, що її провід КПРС проголосив обов'язковою «другою рідною мовою» для всіх неросіян в СРСР. До цього не додумалися навіть русифікатори й асимілятори з апарату царської Росії.

Яку насправді дискримінаційну національну політику щодо українців здійснює Президія ЦК КПРС на важливій ділянці науки й освіти на Україні, ми докладно це висвітлили у спеціальній документальній монографії «Українська наука в колоніальних путах» і тут

не будемо повторюватися. Це показано там на масі офіційних фактичних даних.²⁴⁾

Щоправда, українська мова встигла була завоювати собі певні позиції після лютневої-березневої революції 1917 року і закріпилася потім у 1920-их роках, коли московська більшовицька влада завоювників на Україні не насмівувалася ще занадто відверто виступати проти неї, беручи до уваги постійний неспокій і повстанські рухи людности України. Але згодом, коли Україну ґрунтовно погромлено було у 1928-33 рр., почався вже не прикритий похід проти української мови й безупинне гальмування культурного розвитку України. Зараз українська мова в якійсь мірі тримається ще на Україні в пресі, де виконує накинуті їй завдання партійної пропаганди, але межі для неї все більше звужуються до рамок «хатнього вжитку», себто її на Україні заходами ЦК КППС відсувають на другий плян.

Тримається зараз українська мова ще в загальноосвітніх школах, але не в такому обсязі, як 30 років тому. (Скільки дітей на Україні навчається українською мовою, сьогодні більшовицькі статистичні джерела мовчать). Але із середніх фахових технічних шкіл та з вищих шкіл України українську мову заходами політбюра КППС та залежного від неї уряду майже усунуто.

Яскраве заперечення усіх тих офіційних пропагандивних тверджень у стилі І. К. Білодіда дає нам аналіза найновіших офіційних статистичних даних з мовно-культурної ділянки. З цих офіційних даних наочно видно, що фактична дійсність ніяк не підтверджує того, що провід великоруських більшовиків справді щиро бажав (як писав про це Ленін), щоб Великобритосія побудувала свої відносини з сусідами на «людському принципові рівності». Навпаки, як і за царських часів, ці відносини, хоч і старанно замасковані, будуються більшовицькою комуністичною владою на все тому ж, кажучи словами Леніна, «принижуючому рабському принципові привілеїв» для панівної великоруської нації. Аналіза офіційних статистичних даних розкриває нам, що влада партії Леніна, як і колишня великодержавна великоруська царська, робить безупинні заходи, щоб будь-що-будь «зіпхнути українську мову на Україні на другий плян», затримати її розвиток. І ні про яке компенсування, ні про яку винагороду за ті кривди, що були заподіяні за царських часів українському народові з боку нації, що пригнічувала (себто — з боку великоруської нації), як про це так гарно писав Ленін, не було й немає жодних реальних заходів. Навпаки — ті кривди повторюються й поглиблюються. Тож декларативні заяви Леніна і його наступників були і є тільки несумлінною пропагандою, ошуканством українського народу.

²⁴⁾ Д. Соловей, «Українська наука в колоніальних путях». Пролог, 1963, стор. 276.

2. КОРОТКА ДОВІДКА З КУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Перед тим, як розпочати аналізу деяких сьогочасних офіційних статистичних даних з культурно-освітньої й видавничої ділянки всього СРСР та Української РСР, подамо кілька історичних даних. Вони допоможуть тим, хто не обізнаний докладно з історією України, краще зрозуміти сьогочасну ситуацію.

Початок офіційної писаної історії українського народу та його політичного й культурного розвитку припадає на десяте сторіччя нашої ери. Він на кілька сторіч обігнав початок державного й культурного розвитку великоруського народу. Страшна навала татарської орди Батия на початку 13 в. і зруйнування Києва в 1240 році знищили політичну організацію київської держави, здесяткували її людність, знесли її господарський стан, але не затримали цілком культурного розвитку українського народу.

Відомо, що з 1364 року, коли почав діяти в Польщі Краківський університет, там навчалися й студенти-українці. І протягом лише 15-16 в. у цьому університеті науку одержало близько восьми сот студентів-українців.

Встановлено також, що чимало студентів-українців було й по інших університетах Європи, починаючи вже з 14 в. Так, з документів 1353, 1369 та 1391 рр. дослідники виявили, що в Сорбонні, у Франції, навчалися студенти-українці, здобуваючи там наукові звання. У книгозбірці в Сорбонні виявили твори українських авторів з 16-17 в. Дізналися, що українець студент Усевич у 1634 році склав у Сорбонні латинською мовою українську граматику. І т. д.

Довідалися, що студенти-українці навчалися в Гайдельберзі, Ляйпцігу та Страсбурзі, в Падуї й Римі, в Голляндії і навіть у Шотляндії.

Деякі з них ставали потім професорами по західноєвропейських університетах і академіях. Але чимало з них, здобувши освіту за кордоном, поверталися на Україну й працювали тут на полі освіти й науки або здобували позиції в українському козацькому війську й адміністрації.

Павло Алепський (з міста Алеппо в Сирії), син антиохійського патріарха Макара III (1648-72), їздив з батьком до Москви, де пробув майже два роки. Він залишив опис цієї подорожі арабською мовою. Їхав Павло Алепський через Україну, був у Києві. Згаючи про низький культурний і моральний рівень великоруського народу, він, разом з тим, із захопленням говорить про високу культурність українського народу та про позитивні моральні його якості. Він пише про прекрасне церковне мистецтво й архітектуру України й підкреслює широке розповсюдження на Україні письменности, чого не спостерігав він у Московщині. Він пише, що по всій українській козацькій землі «ми помітили чудову рису, яка нас приємно здивувала: усі

вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх дружин та дочок, уміють читати і знають порядок церковних відправ та церковні співи». Очевидячки, вже в ті часи серед маси української людности потяг до освіти й науки помітний був навіть для чужинців-подорожників, що відвідували Україну.

Відомий з культурної історії України факт, що Київська колегія, заснована в 1615 році як братська школа, поступово поширювалася, розбудовувалася, а з 1633 року, — після з'єднання з лаврською школою митрополита Петра Могили й після одержання королівського привілею, — перетворилася у вищу школу України, чому багато допоміг митрополит Петро Могила (1622-47). Ця колегія з того часу й стала називатися могилянською. А з 1701 року офіційно здобула назву академії.

Тоді ж, з другої третини 17 в., Києво-могилянська колегія перетворилася на важливе культурне вогнище не тільки для Києва й усїєї України, а й для сусідніх слов'янських народів. Вона, наприклад, допомогла заснувати слов'яно-латинську школу в Яссах (1640), а потім і першу таку ж школу в Москві. У Київській колегії-академії, окрім українців, навчалися серби, болгари, чорногорці, молдавани, греки тощо. У цьому освітньому закладі виховувалися й були професорами такі видатні діячі культури й науки 17-18 в., як Симеон Полоцький, Інокентій Гізель, Йоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Теофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Ростовський, Мануїл Козачинський, Георгій Кониський, Григорій Сковорода та багато інших. Якийсь час навчався в ній і М. В. Ломоносов, згодом перший великоруський учений. Багато з вихованців київської колегії, а потім академії працювали згодом над піднесенням культурного й освітнього рівня відсталой Великоросії, були там провідними особами, а також організували школи й викладали в них.

Проф. Колюмбійського університету Юрій Шевельов (за академіком Харламповичем) подає такі відомості, що стосуються киево-могилянської колегії, а потім академії:

«Славнозвісна реформа (московського) патріярха Нікона, що глибоко струснула російською церквою (1653-56), була фактично проведена з участю українців, виходців з Київської академії. Їх закликано було в кількості до 30 осіб як фахівців для виправлення спотворених великоруськими переписувачами церковних книг).

«Заснована 1685 року московська академія, пізніше відома під назвою слов'ян-греко-латинської, після короткого періоду, коли нею керували греки брати Ліхуди, а потім ніхто не керував, від 1700 року фактично перейшла в українські руки. Протягом наступних 64 років вона мала 19 ректорів, з них один був грек, два — росіяни, а решта 16 — українці, вихованці київського колегіюму. Такий був склад і викладачів.

«Після смерти останнього російського патріярха Адріяна на чолі

російської церкви став українець Стефан Яворський. У період 1700-1762, за підрахунком того ж Харламповича, в Росії, на чисто російських землях було 70 єпископів-українців. Були часи, коли російська церква була цілком в українських руках. Не забуваймо, що в 17 сторіччі церква раз-у-раз означала культуру, а культура — церкву» (Юрій Шерех, «Не для дітей», стор. 35).

Ці кілька фактів з історії культури ясно говорять, що український народ не був дикий, відсталий, недорозвинений. Що ще у 18 в. Україна стояла на значно вищому за Великоросію культурному й освітньому рівні й постачала для Великоросії велику кількість високоосвічених кадрів, які допомагали підняти й прискорити культурно-освітній розвиток великоруського народу. Але з того ж 18 сторіччя почалися вже енергійні утиски російської імперської адміністрації та гальмування культурно-національного розвитку України, яка в наслідок договору 1654 року приєдналася до Московського царства із збереженням своїх вільних козацьких прав та звичаїв («Статті Богдана Хмельницького»). Деспотична московська влада не могла припустити до будь-якого вільного розвитку українського народу. Вже цар Петро I видав наказа стежити й не допустити у книжках, які друкуються на Україні, до будь-яких різниць від мови книжок, що друкуються у Великоросії.

Із шестидесятих років 18 в., коли засновано було університет у Москві та вчительські школи в Петербурзі, Київську могилянську академію позбавлено щорічної урядової грошової допомоги й перетворено тільки на духовний (19 в.) навчальний заклад. Кількість наук у ній скоротили, залишивши тільки теологічні. А з 19 в. Київську духовну академію перетворено було на цитаделю войовничого великоруського націоналізму, на цитаделю русифікації та асиміляції України через відповідно виховувані священицькі кадри. І стала вона цитаделю русифікації та асиміляції не тільки тому, що в ній запанувала єдино законна великоруська мова викладів, а ще більше тому, що до тої академії стали спрямовувати відповідно підібрані професорські й адміністраторські кадри, про що дбав Всеросійський церковний синод. Вони, ті кадри, й намагалися виховувати своїх слухачів та вихованців на великоруських культуртрегерів.

Нема чого й говорити, що з того ж 18 в. українську мову було усунуто й з усіх шкіл України. Між іншим, цікаві ілюстрації до цього подав Г. П. Данилевський у статті про школи Слобожанщини в книзі, що була надрукована сто років тому (Г. П. Данилевський, «Украинская старина». Харків, 1866). Він писав, що ректор Харківського університету Іван Ріжській у 1805 році запропонував університетській раді і вона ухвалила «старатися мати в окрузі вчителів із великоросів, щоб уникнути того, що учні звикають до невірної вимови великоруських слів» (стор. 307). Також він переказав розмову з великоросом Т. І. Селівановим, колишнім учителем. «Ми, — казав Селі-

ванов Данилевському, — знайшли у 1807 році у школах Харкова вчителів, які з учнями так і різали по-українському. Та ми, себто новоприбулі з семінарій учителі, за наказом начальства, зломили їх і привчили говорити великоруською мовою» (стор. 298). Дармащо усунення з шкіл України української мови привело до зниження грамотности серед українців і до неохоти вчитися у багатьох дітей. Бо, як писав університетський ревізор Стойкевич у своєму звіті, «по деяких школах учні вивчають напам'ять, не розуміючи того, що їм викладають» (стор. 308, інші свідчення про це ж таки на сто. 344, 371).

З кінця 18 в. (від Івана Котляревського) на Україні почався рух у напрямку запровадження до писемного й книжкового вжитку живої народної української мови. До того часу писемна й книжна мова на Україні мала в собі дуже велику домішку старих слов'янізмів (слів, зворотів, граматичних форм), що залишилися у спадщину від старокиївських часів, і тому вона, та книжна й писемна мова, дуже відрізнялася від живої народної української мови, розвиток якої протягом століть ішов нормально й безупинно.

Серед тодішньої освіченої української верстви з'являється під впливом І. Котляревського цікавість до усної народної творчости. Записуються й вивчаються українські народні пісні, козацькі думи, перекази, казки, прислів'я. Поволі починає вироблятися нова українська літературна мова на основі полтавсько-київського діалекту живої народної мови. Цей процес особливо поширюється й поглиблюється під впливом Тараса Шевченка.

Проте російська імперська адміністрація негайно звернула на це увагу. Граф Валув, міністер внутрішніх справ, у 1863 році надіслав до підлеглих йому органів таємного обіжника з вказівкою не допускати до вжитку в літературі поза художніми творами (для яких зроблено виняток) живої народної української мови.

Оця політика поліційних русифікаторських утисків на шляху розвитку української літературної мови була підсилена таємним емським едиктом Олександра II з 18 (30). V. 1876. Цей царський едикт фактично поставив усю українську культуру під заборону. Він наказував не давати дозволів на друкування українською мовою будь-яких підручників для шкіл, початкових і вищих; наукової й науково-популярної літератури, навіть медичної й агро-технічної; заборонялося друкувати переклади на українську мову з чужих мов; заборонявся друк драматичних творів з життя інтелігенції; заборонялися театральні вистави українською мовою тощо. Дозволялося тільки, але з великим обмеженням, що його здійснювала урядова цензура, друкувати художню українську літературу з самою селянською тематикою, яку, проте, не допускали до шкільних бібліотек. Нарешті, заборонялося ввозити українські видання з-за кордону. Все це, щоб не допустити до нормального вироблення української літературної мови, щоб не допустити до вироблення української технічної й наукової термінології.

Ці заборони трохи ослабли після революції 1905 року, але зовсім втратили силу лише з моменту лютнево-березневої революції 1917 року. Проте ці поліційні русифікаційні заходи царської Росії майже на два сторіччя загальмували культурно-національний розвиток українського народу, зробили йому величезну й непоправну шкоду.

Здавалося б, що цю шкоду мусила б якось компенсувати Російська комуністична партія більшовиків, що в жовтні 1917 року захопила шляхом збройного перевороту до своїх рук владу в державі. Бож Ленін 31. XII. 1922 писав, що «інтернаціоналізм мусить полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але й у такій нерівності, яка винагороджувала б з боку нації, що пригноблювала, нації великої, ту нерівність, яка складається у житті фактично», себто — яку штучно створювала й створює деспотична великодержавна московська адміністрація.

Погляньмо ж тепер, як на практиці виглядає та обіцяна Леніном «винагорода».

(Далі в наст. числі)

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Матеріали для дослідження українського поселення в Австралії

«УКРАЇНЦІ В АВСТРАЛІЇ». Матеріали до історії поселення українців в Австралії. Наукове Товариство ім. Шевченка в Австралії. Бібліотека українознавства ч. 15. Накладом Союзу українських організацій в Австралії (СУОА). Мелбурн, Австралія, 1966.

У квітні цього року вийшла книга «Українці в Австралії» (862 стор. друку великого формату, в тому числі близько 450 світлин), в якій вміщено 60 статей 48 авторів, що в них представлено майже всі ділянки життя українських поселенців у Австралії. Тому що українські поселенці наплинули до Австралії головне у 1950-51 роках, а книга охоплює факти й події до 1964-65 років, — збірник «Українці в Австралії» є завершенням першого 15-річчя українського поселення на цьому континенті. Редакцію книги взяло на себе НТШ в Австралії, видавець — Союз українських організацій в Австралії (СУОА). Найбільше праці у зредагуванні й виданні книги «Українці в Австралії» вклали голова редакційної колегії проф. Теодосій Ляхович (голова осередку НТШ стеїту Вікторія) й інж. Мирослав Болюх, довголітній голова СУОА.

Завдання книги подане у вступному слові: вона мала б насамперед бути матеріалом для дослідників та істориків українського поселення в Австралії. Джерелами для написання статей служили, крім періодичних газет і публікацій, протоколи управ організацій, загальних зборів і з'їздів, спогади та свідчення про перші роки піонерської праці українських поселенців в Австралії. До речі, хоч українська діаспора в Австралії існує ледве 15 років, все ж таки, як згадують автори кількох статей, вже важко відтворити ряд фактів з перших років поселення.

За малими винятками статті присвячені історії поодиноких установ і організацій, які входять у систе-

му СУОА, та їх клітин. Це скорше звіти з їх діяльності з формальним перерахуванням важливіших фактів, і тому вони не завжди дають вичерпну картину, зокрема критичну оцінку їх життя та вкладу окремих діячів.

Вступом до книги є стаття Т. Ляховича «Ідемо до Австралії», яка подає найважливіші інформації з історії поселення української групи в Австралії (перебування в таборах, на місцях, призначених на працю, постійне поселення), її демографії й економіки. Автор оцінює число українців в Австралії на приблизно 25 000 осіб (інші оцінки — до 35 000).

Проблемі психо-соціологічного обличчя українських поселенців в Австралії присвячена стаття І. Рибчина. У ній представлені переживання українського емігранта серед чужого географічного і людського оточення, проблема асиміляції в цьому оточенні, зокрема молоді, тощо.

Аналізу української групи в світлі державної австралійської статистики та інших урядових джерел дає І. Приневич. Це одна з кращих статей у збірнику. В ній заторкнута між іншим важлива з українського погляду проблема мішаних подруж (головне українсько-австралійських).

Цінною є коротка стаття Р. Павлишина «Відношення до австралійського середовища в світлі сучасного і майбутнього», в якій аналізуються окремі аспекти на відтинку так званих зовнішніх зв'язків і намагань української діаспори вплинути на прихильне ставлення австралійського світу до українсь-

ких проблем і потреб. Ця безстороння аналіза (багато фактажу до цієї проблеми подано в інших статтях, що присвячені зовнішнім зв'язкам українських громад в поодиноких стейтах) представляє українську діяльність на культурно-мистецькому відтинку, політично-пропагандивні заходи та особисті зв'язки, інформує про скромні успіхи на всіх цих відтинках та заторкає проблему перспектив на майбутнє, коли ці «зовнішні зв'язки» плекатимуть вже не сучасні українці з їхньою психозою емігрантського життя, але їх діти і внуки, відношення яких до українського світу в більшості випадків ще не скрісталізоване. Міркування автора можна поширити на українську діаспору в усьому так званому вільному світі.

150 сторінок (1/5 книжки) присвячено релігійному життю. Це насамперед статті сп. І. Прашка про Українську Католицьку Церкву і протопресвітера А. Теодоровича про Українську Автокефальну Православну Церкву. Обидві статті дають докладну картину історії і сучасного стану обох церков, чимало статистичного матеріалу і навіть відомості про окремі парафії. Відносно швидко розбудовано українське національне церковне життя. Українсько-Католицька Церква, оформлена як апостольський екзархат, нараховує (1964-65) 6 парафій, які обслуговують 11 священників, має 10 власних церков, організації вірних, пресу тощо; недоліком є надто мале число священників і брак цілоденних українсько-католицьких шкіл.

Стаття о. Теодоровича спокійно й об'єктивно представляє світла й тіні УАПЦ в Австралії. УАПЦ забезпечена священниками (22 і 4 диякони, тобто краще, ніж українці католики), які працюють в 11 парафіях з власними церквами. В короткому житті УАПЦ в Австралії було чимало конфліктів, що призвели до того, що вона має дві єпархії: митрополічу й об'єднану, а частина українців належить до парафій, які перебувають в юрисдикції Соборно-

правної УАПЦ. Великим ударом для УАПЦ була смерть двох владик — архієп. Івана Данилюка (1953) та архієп. Варлаама (Віктора) Солов'я (1966).

Для повного з'ясування релігійного життя українців бракує інформацій про відносини обох українських церков та їх вірних між собою та до інших, неукраїнських церков, про українців евангеліків, про внутрішнє релігійне життя мирян, проблему інфільтрації неукраїнських впливів в українській церкві тощо.

Українське громадське життя в Австралії організоване в українських громадах. Вони творилися за адміністративним принципом стейтів з осідком у головних містах: перша виникла Українська громада в Південній Австралії (1949), згодом у Вікторії, Новому Південному Велсі, Квінсленді, Західній Австралії, в столиці Австралії — Канберрі, врешті (1957) в Тасманії. Кожна з цих громад є окремою організацією й має свої відділи в місцях більшого скупчення українців. Як завершення над ними постало вже в 1950 році Об'єднання українців Австралії (ОУА), яке 1953 року переорганізовано на Союз українських організацій в Австралії (СУОА) з завданням репрезентувати українську спільноту в Австралії, ознайомлювати австралійську спільноту з українською проблематикою, координувати працю організацій, об'єднаних в СУОА, і провадити деякі загальні українські акції. До СУОА належать, крім стейтових українських громад, інші українські організації, які діють у кількох стейтах і мають свої центральні, та сильніші кооперативні та професійні організації, тільки кілька установ не належать до СУОА. Історії СУОА присвячена докладна стаття М. Болюха (60 стор.), ряд статей — історії окремих стейтових громад та сильніших їх відділів. Всі вони дають багато матеріалу до історії українського життя.

Кілька малих статей інформують про невелику українську громаду (всього 300 осіб) у Новій Зеландії.

Український жіночий рух змальовує стаття «Союз українок Австралії» Л. Гордієвої (52 стор.). Окремі статті присвячено українському студентству в Австралії та трьом молодечим організаціям: Пласт, Спілка української молоді (СУМ) і Українська молода громада (постала 1962 в Сідней); натомість немає синтетичної статті, яка подала б проблематику молоді в цілому.

Велика й цінна стаття І. Бронницького подає проблематику українського шкільництва. Воно організоване стейтовими шкільними радами, які об'єднує з кінця 1956 року Українська центральна шкільна рада Австралії; найважливіші проблеми українського шкільництва вирішуються на учительських з'їздах, 1965 року в Австралії було 38 шкіл з 138 учителями і 1 769 учнями. Все це додаткові — суботні школи; цілоденних українських шкіл покищо немає. У згаданій статті звернено головну увагу на огляд шкіл окремих стейтів та історії поодиноких шкіл, як також учительських з'їздів. І в ній багато матеріалу, між іншим і статистичного.

Стаття про Наукове Товариство ім. Шевченка в Австралії написана Є. Завалинським. Мистецького життя стосується стаття В. Білинського, в якій подана характеристика поодиноких мистецьких установ і організацій (театри, драматичні гуртки, хори, музичні ансамблі, балети й танцювальні групи тощо) та з'ясована діяльність видатніших мистців.

Окремі причинки подають матеріал про українську пресу в Австралії, про кооперацію, Союз українських комбатантів, Українське товариство інженерів, політичні установи — Товариство сприяння українській національній раді, Українську делегатуру АБН в Австралії і Новій Зеландії, Добрус та ін.

Цінний бібліографічний огляд українських друків С. Радіона (пресові видання і книжки, видані як в Австралії, так і поза Австралією, якщо їх автори проживали в Австралії). Український спорт характеризує стаття Д. Пирогова.

Ми подали теми, порушені в збірнику «Українці в Австралії» й підкреслили, що він дає багато фактичного матеріалу. Тому що ініціатори книги поставили собі за завдання подати історію всіх установ, об'єднаних в СУОА, і сотень їх локальних клітин (відділів стейтових громад, шкіл, парафій тощо), основні риси різних проявів українського життя часто губляться в повенні фактів. Читач мусить напружено пробитися через них, щоб мати, наприклад, ясну картину шкільництва. Є історія трьох молодечих організацій, але немає з'ясування життя всієї молоді, проблем, які її турбують, в одній із статей ми мимохідь довідуємося, що ці молодечі організації не можуть знайти спільної мови між собою й не хочуть її знайти.

Досить побіжно представлено початкову стадію української діаспори в Австралії (цікаво було б більше знати про умови в'їзду до Австралії, про життя в переходових таборах і на місцях праці, придільеної австралійськими органами тощо). Орієнтацію в матеріалі полегшив би індекс, а в розміщенні українських скупчень — карти.

Не є нашим завданням представити історію наймолодшої української діаспори на підставі рецензованої книжки, хоч це й вабить. Історія українських поселенців в Австралії була подібна, як і в інших країнах (зокрема у Великобританії), але й мала деякі відмінності. Українці швидко організували різні діяльності свого життя, побудували церкви, народні доми, створили рідне шкільництво й організації молоді, пресу, початки наукового й мистецького життя тощо. Все це зроблене великими зусиллями як загалом, так і (це головне) окремих діячів за методами з рідного краю. Багато було зайвої праці, через брак координації дій, через партійні й особисті тертя тощо. Працю утруднювала географічна розпорошеність і надмір установ (часто кволив і скорше паперових), недостатня фінансова база і брак постійного платного апарату. Нині, після 15 років, коли ви-

росло в австралійському оточенні молодше покоління, перед українською громадськістю в Австралії постає питання: що ж далі? Це питання ставлять собі й автори збірника на підставі аналізу фактів (закінчення статей Ляховича, Волюха, Ващишина й інших).

Шукати нові шляхи допоможе книга, яку рецензуємо, бо тільки знання й аналіза фактів за перший 15-річний етап дозволить шукати методи праці в другому, значно труднішому. А тому, що їх мусить шукати українська діаспора в усьому світі, книжка «Українці в Австралії» має значення для всієї діаспори, і це її друге значення. Врешті, вона є цінним вкладом для науки, хоча б як «матеріал до історії поселення українців в Австралії» (скромний підзаголовок книги).

Поява збірника «Українці в Австралії» має тим більше значення, якщо візьмемо до уваги, що це єдина докладна історія української діаспори, бо на подібне діло не спромоглися українські групи в інших країнах. Ми не маємо, наприклад, історії української діаспори в жадній європейській країні. Зокрема велика докладніша праця про добу великої української еміграції в Німеччині у 1945-49 роках; нині зна-

чна частина архівів, на підставі яких можна б її відтворити, — пропала, нелегко відшукати пресу з тих років, а ще важче — діячів з доби «таборових республік». Такі самі відносини, якщо ідеться про українську діаспору, на американському континенті, хоч її історія подекуди (ЗДА) сягає вже ста літ. Облогодом стоїть безмежне поле праці. Візьмімо ще до уваги, що вивчення проблем української діаспори не є справою лише фахівців, але й праці аматорів — любителів даної проблеми. Науковець повинен дати лише напрями й бути допоміжним у редагуванні. Що це можливе — попри великі труднощі — доводить книга «Українці в Австралії».

На закінчення пропозиція на адресу творців цього діла. Було б добре на підставі цієї докладної книги видати невелику, струнку побудовану книжку про українську діаспору в Австралії (на яких 100 сторінок друку?), що в ній було б звернено головну увагу на різні ділянки українського життя, з уникненням подробиць. Таку книжку прочитає значно більше осіб. Було б також надзвичайно бажане — видати її англійською мовою.

Володимир КУБІЙОВИЧ

Слушність і ефемерність критики

ОЛЕКСІЙ КУНДЗІЧ. СЛОВО І ОБРАЗ. Літературно-критичні статті. В-во «Радянський письменник», Київ, 1966. 329 стор.

На відміну від багатьох українських радянських літераторів другого, за визначенням Івана Кошелівця, покоління, покійний Олексій Кундзіч висловлювався про літературні й мовні питання порівняно відверто й щиро. Зібрані в чепурний томик, його висловлювання не тільки мають самостійну вартість, але й правлять за джерело відомостей про становище, в якому доводилося працювати талановитому критикові.

Майже половина статтів у цій збірці (і то найдовших) присвяче-

на справам перекладу. І ці статті цікавіші, ніж ті короткі рецензії, що складають решту змісту. Можливо, це спричинене тим, що хоч усі, крім одної, статті про перекладання написані після 1950 року, тільки дві рецензії написані в п'ятдесяті роки, коли писалося трохи вільніше, ніж у повоєнні.

Як теоретик перекладу Кундзіч нічого від себе не дав. Його розум, мабуть, визначався нахилом до конкретного, і його статті складаються з багатьох дуже змістовних і дочерних зауваг. Як практик, отож

(він свого часу перекладав Лермонтова, Лескова, Толстого). Кундзіч особливо гостро виступав за чистоту української мови, коли йшлося про її взаємозв'язки з російською, і за точність і природність вислову, коли йшлося про її внутрішнє становлення. Самозрозуміла, здавалося б, потреба в цих якостях не така вже наочна для тих перекладачів, які, не вагаючися, вводили в українську мову «баз», «государь», «барин», «куриця», тощо, бо для таких слів, мовляв, немає українських відповідників. Про цих перекладачів Кундзіч зауважує, що вони «вважають за нормальне перекладати засобами двох мов». А в іншому місці він пише, що багато авторів і редакторів на Україні «через вивчену (і недовивчену) українську мову, як через прозору і все ж незручну кальку, розбирають російські слова і вже в їх значеннях бачать дійсність».

Про поширення цього буквалізму й калькування на словники Кундзіч згадує в кількох з цих статтів. Російсько-український словник Калиновича, заявляє він, є формалістичною копією російського словника Ушакова. А про українсько-російський словник Кириченка він каже, що через нього «сучасна українська літературна мова рясніє не тільки огріхами, а й свідомо робленими корективами всупереч її законам».

Уся Кундзічева критика мови основана на позиції, що «народ — творець і господар мови» і що літературно-мовна практика мусить базуватися на народній мові. За до-

могою цих формул він засуджує окремих перекладачів і словниківів за штучні й суб'єктивні нововведення. На Заході українські письменники — Василь Барка і Ігор Костецький, наприклад, — і базують свою практику на народній мові, яку вони доповнюють церковнослов'янщиною, сучасною слов'янщиною і західноєвропейськими елементами. З настанов Кундзіча до цієї практики можна прикласти висновки, що все природне й здорове залишиться, а випадкове або неприродне забудеться. Так, хочеться вірити, станеться і з російщиною на Україні. Чужих бо впливів не можна виєлімінувати. Їх тільки треба розумно й творчо використовувати. Якби ж Кундзіч мав можливість розглядати те, що твориться поза Україною, розвивалася б наша мова і тут і там до природного стану швидше й надійніше.

Кундзічеві зауваги сьогодні слушні. За десять років, дайбіг, вони матимуть значення тільки для істориків літератури. Але таке призначення критики — ясувати злободенні проблеми, а тоді скорше чи пізніше, якщо її завдання виконане, зникати в безвість. І все ж критика Кундзіча була б тривалішою основою для майбутньої критики майбутніх проблем, якби він міг був застосовувати свої знання і здібності до кращих творів, ніж ті, що їм йому підставляє сучасна радянська література, і до важливіших проблем, ніж ті, що їм розглядає радянська критика.

М. ЦАРИННИК

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Мова української преси

(Продовження)

Лексика

б) досить часто в мові української преси трапляються слова чи форми слів, які взагалі в літературній мові не вживаються, напр.,

в добру ханій: «Вдобруханий Янко приобіцяв допомогти» (ВГ, 14). Треба: «задобрений Янко».

визбути ся: «Наш купець і промисловець мусить... визбути ся ментальности малого підприємця» (С, 1965, ч. 173). Треба: «позбутися ментальности».

вими ну ти: «... існують два шляхи, щоб виминути катастрофу...» (С, 1965, ч. 162). Треба: «обминути, уникнути катастрофи».

виповідження: «... не було дотепер ніякого офіційного виповідження війни» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «оголошення війни».

виступлення: «Виступлення Франції з НАТО» (С, 1965, ч. 170). Треба: «вихід Франції з НАТО».

відпоручник: «Іхні представники іхали до Москви в супроводі відпоручників гетьмана» (ЗК, 329), «На академії промовлятиме посадник міста або його відпоручник» (С, 1966, ч. 13). Треба: «уповноважений». В академічному словнику слово «відпоручник» є з поміткою, що воно обласне. Приклад взято з Франка: «Вислала Тухольська рада громадська своїх відпоручників до Тугара Вовка».

громлення: «Успішне громлення татарських людей підривало авторитет татарської влади» (ч. 637). Треба: «Успішне розбиття».

доосновно: «... доосновно змінений сюжет» (НЗУВУ, 310). Треба: «... ґрунтовно змінений сюжет».

дораджувати: «Рідношкільним проводам і учителям рідних шкіл дораджуємо розпочинати...»

(ВС, 1965, ч. 36). Треба: «радімо керівництву і вчителям». В академічному словнику є «дорадник» (і то з зазначенням — «рідкісне»), але зовсім немає слова «дораджувати».

загирити: «Айзенгавер виразно ствердив, що виступлення (вихід, див. вище) Франції з НАТО або цілком загрило б той наймогутніший західній блок, або надзвичайно послабило б його» (С, 1965, ч. 170). Слова «загирити» немає в літературній мові, воно є тільки в народній мові Галичини; це видно з словника Грінченка: «Загирив масток». Отже, треба: «втратило б».

заіснувати: «Несподівано заіснувала переписка між Консистоцією нашої Церкви» (УПС, 1965, ч. 9). Треба: «Несподівано почалось листування...»

заосмотрений: «За Ярослава Мудрого київська школа була вже заосмотрена богословською бібліотекою» (Ч, 733-34). Треба: «забезпечена».

запізнатись: «Батько Зенона Кузелі... запізнався із сестрою о. Сильвестра Лепкого... та оженився з нею» (ЗК, 16-17). Треба: «познайомився».

заповіджений: «З українських промовців... промовляв заповіджений доктором Падохом голова Виконного Органу УНРади» (КУНС, 49). Треба: «представлений, рекомендований».

зложити: «голова місцевого гуртка... зложив подяку всім...» (С, 1965, ч. 170). Треба: «склав подяку». «Організаційний комітет Союзу українських купців... зложений з провідних діячів...» (С, 1965, ч. 173). Треба: «складається з провідних діячів». В рамках з'їзду учас-

ники його зложили вінок на могилі невідомого вояка» (ВС, 1965, ч. 38). Треба: «поклали вінок на могилу...»

Як бачимо, слово «зложити» в різних контекстах має різне значення: скласти, складатися, покласти. В академічному словнику також є слово «зложити», але з поміткою, що воно рідкісне, хоч і вживається деякими письменниками: П. Мирний, Л. Українка, М. Рильський. А далі в мові преси є й такі неправильні форми, як уложити, переложити: «Звіт американської розвідки підтверджує... що умова з французами в Одесі вже була уложена» (СУД, 187). Треба: «складена». «Цей науково-дослідний напрям... спонукав Михайла Грушевського переложити на українську мову важливіші місця античного письменства» (ДНТШ, CLXVI, 1957, стор. 134). Треба: «перекласти на українську мову».

змістово: «Змістово є доосновно змінений сюжет» (НЗУВУ, 310). Треба: «Змістом сюжет ґрунтовно змінений». В українській мові є тільки прислівник «змістовно» від прикметника «змістовний». Але в цій фразі він недоречний. Про «доосновно» див. вище.

належатись: «За його вірну службу народові належить йому від нас подяка» (ВС, 1965, ч. 38). Треба: «належить подяка». «Ювілятові належить необмежене признание» (С, 1965, ч. 161). Так само треба: «належить».

нараджуватися, нарадитися: «Президент Джансон... вирішив нарадитися з обидвома представниками... партії» (С, 1965, ч. 161). Треба: «вирішив мати нараду». «У Москві нараджується ЦК компартії ССРСР за закритими дверми» (С, 1965, ч. 180). Треба: «провадить нараду».

народини: «Експерти в справах контролю народин у світі передбачають...» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «контролю народжень».

останньо: «Останньо довідуємося з преси, що...» (НЛ, 1965, ч. 14, ст. 70). Треба: «останнім часом», бо прислівника «останньо» немає в літературній мові.

отверто: «...батько чи мати

іноді... отверто заявляє...» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «відверто».

получений: (тобто: сполучений): «Комітет... не відкажеться від покриття деяких видатків, получених із скликанням загального жіночого віча» (С, 1965, ч. 78). Треба: «зв'язаних із...» «Конференція не є получена з загальними зборами» (С, 1965, ч. 173). Треба: «не зв'язана з...»

попередньо: «В цьому конгресі, крім згаданих попередньо українських істориків, брали участь...» (С, 1965, ч. 168). Треба: «крім згаданих раніше». «В доповненні до поданого попередньо повідомлення треба згадати...» (С, 1965, ч. 172). Треба: «до поданого раніше повідомлення».

попертя: «...всяка боротьба за церковну самоуправу була неможлива без попертя якоїсь політичної сили» (Ч, 707). Треба: «без підтримки».

попис: «...відбувся річний попис гри на фортепіані учеників і учениць музичної студії» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «річний концерт». «Попис дітей» (С, 1965, ч. 161). Треба: «виступ дітей у концерті».

приявність: «...приявність чужих військ» (С, 1965, ч. 169). Треба: «присутність», бо ні «приявність», ані «приявний» немає в українській літературній мові, як немає також і в словниках.

посуджувати: «...центральний південнов'єтнамський уряд посуджує у нельояльності (гірські племена)» (С, 1965, ч. 172). Треба: «засуджує». Це дієслово вживається тільки в dokonаній формі з іншим значенням.¹⁾

розсвітлити: «Проф. Дворнік старається розсвітлити цілу справу» (Ч, 152). Треба: «висвітлити цілу справу».

розстріляння: «після розстріляння Лаврентія Верії» (НК, 1965, ч. 21). Треба: «після розстрілу».

сподітися: «Організатори урочистостей сподіються, що...» (С,

¹⁾ Див. Українсько-російський словник, Київ, 1961, т. IV, 253.

1965, ч. 112). Треба: «сподіваються». ставляти: «Треба було додатково ставляти столи» (С, 1965, ч. 167). Треба: «ставити столи».

стосувати: «Тепер важко стосувати прямий терор...» (Суч. 1965, ч. 8, стор. 103). Треба: «застосовувати прямий терор». З тим же значенням вжито: «Стосувати різні методи» (ВС, 1965, ч. 37), замість: «застосовувати».

студіюючи: «Наша студіююча молодь» (С, 1965, ч. 161). Треба: «шкільна молодь». Взагалі такі слова, як: студіювати, студії (університетські студії) тощо краще замінити українськими словами: навчання, університетське навчання. Термін «студія» в українській мові має обмежене значення переважно в фотографії, мистецтві, музиці: фотостудія, музикальна студія тощо.

узнавати: «Закидається нам, православним, нібито ми не знаємо непорочности Божої Матері» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 4). Треба: «нібито ми не визнаємо».

уродитись: «Отже свято поета, який уродився біля Києва, святкуватимуть тільки наші земляки...» (НЩ, 94). Треба: «народився».

управити: «поліпшити та управити способи та методи виховання нашої молоді» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «поліпшити і налагодити способи та методи...»

уступивший: «Наступного дня відбулася конференція, яку відкрив уступивший голова...» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «...яку відкрив попередній голова», бо дієприкметникової форми типу «уступивший» немає в українській мові.

уступство: «патріярх... умів іти на уступства» (Ч, 563). Треба: «на поступки».

в) Мова української преси дуже засмічена русизмами — чи то російськими кальками, чи то російськими словами в українському оформленні, чи просто російськими словами, вжитими без жодних потреб. Ці явища можна вважати не так наслідком впливу сучасної російської мови, як швидше залишками колишнього «язичія», яке в свій час

панувало на західноукраїнських землях у виданнях «москвофілів», але тепер зовсім вийшло з ужитку. Тільки в розмовній мові ці залишки ще зберігаються і потрапляють у мову української преси, чого, на жаль, не помічають редактори і видавці українських газет, журналів та наукових праць. Наведемо тут досить численні приклади такої неохайности та засмічености, знову ж таки подаючи їх за абеткою.

благодарственный: «Урочистість, попереджену відправою... благодарственной служби Божої... започатковано співом» (С, 1965, ч. 175). Треба: «...вдячної служби Божої».

вечером: «Кожного вівторка вечером урядус член комітету» (С, 1965, ч. 158). Треба: «увечорі». «В п'ятницю вечером... відбулася товариська забава» (ВС, 1965, ч. 35). Так само треба: «увечорі». «Початок о 6-й години вечером» (С, 1965, ч. 169). Тут навіть відмінок неправильний, треба: «вечора».

взаїмний: «взаїмний» (УПС, 1965, ч. 11-12, стор. 20). Треба: «взаємний».

взгляд: «Виглядає, що короткозорий взгляд на особисті виходи... є основною перешкодою об'єднання» (НК, 1965, ч. 21). Треба: «погляд».

взивати: «На закінчення зборів п. Д. Шмагала подякував за чисельну участь та взивав до активної праці» (С, 1965, ч. 158). Треба: «закликав до...»

видвигнути: «...прикмети, що їх видвигнув... Дорошенко» (О, 1964, ч. 3). Треба: «що їх висунув Дорошенко».

виражатися: «Вона (мітологічна спадщина) є не лише в нас; вона є також у поляків, що виражається в такій польській фразі...» (НЛ, 1965, ч. 16, стор. 7). Треба: «...що висловлена в такій польській фразі». Крім того, це речення збудоване неправильно; «що виражається» підрядне, яке стосується не до «поляків», а до «спадщини». Краще збудувати просте речення: «...вона є також у поляків і висловлена в такій польській фразі».

високообразований: «...знаємо випадки, коли високообразовані наші люди з великим успіхом працюють» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «високоосвічені».

відказатись: «Комітет... не відкажеться рівнож від покриття деяких видатків» (С, 1965, ч. 78). Треба: «не відмовитись».

відложення: «Факт відложення справи визнання автокефалії» (УПС, 1965, ч. 103). Треба: «Факт відкладення справи».

відложити: «Відложити з'їзд СММ-у» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «відкласти».

відмітити: «Варга (-то) відмітити, що...» (С, 1965, ч. 165). Треба: «Варто відзначити, що...» «Американська Палата у Вашингтоні правильно відмічує, що страйки...» (Ш, 1965, ч. 48). Треба: «правильно зазначає». У російсько-українському академічному словнику вказано на форму «відмічувати» як на рідкісну форму.

відноситись: «... в нас з підозрінням, а то й ворожістю відносяться до таких творчих одиниць...» (НЛ, 1965, ч. 16, стор. 7). Треба: «... а то й з ворожістю ставляться». Але тільки в недоконаній формі із значенням стосунку: «Наш постійний брак одности відноситься лише до речей несуттєвих» (НЛ, 1965, ч. 16, стор. 4). Треба: «стосується лише».

вмішуватись: «...та чи для Володимира було б бажання вмішуватись у ворожі відносини» (Ч, 257). Треба: «втручатись».

внутрі: «Церква внутрі красується прекрасним образом Матері Божої» (С, 1965, ч. 172). Треба: «Церква всередині красується».

всеціло: «Покійний (Кузеля) всеціло здійснив слова Христового євангелія» (ЗК, 102). Треба: «цілком здійснив слова...»

готов: «Президент готов все зробити, щоб осушити мир» (С, 1965, ч. 172). Треба: «Президент ладен усе зробити». Українське «готовий» у повній формі має значення закінченості якоїсь дії: «Ми готові до праці».

доповняючи: «У доповняю-

чих виборах...» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «У додаткових виборах».

достоїнство: «...високе християнське достоїнство наше» (УПК, 1966, стор. 85). Треба: «християнська гідність».

если: «Все те можливе, если тільки злучимось разом» (С, 1965, ч. 175). Треба: «коли тільки об'єднаємось». Але з більш виразним умовним значенням сполучником «якщо»: «...можемо зробити й ми, українки, если візьмемося разом за руки» (Там же). Треба: «якщо візьмемося...»

завести: «Він допоміг... завести українську мову як предмет...» (С, 1965, ч. 170). Треба: «запровадити українську мову».

заграничний: «Наступного дня промовлятиме міністер заграничних справ» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «закордонних справ».

задержати: «Щоб задержати молоде покоління при парафії та при церкві, священнослужитель мусять...» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 17). Треба: «Щоб затримати». Порів.: «Мене затримує запах пароходного диму» (М. Коцюбинський).

заключити: «Між Канадою та СССР заключено договір» (ВС, 1965, ч. 40). Треба: «укладено договір». Так само в фразі: «Вже заключено контракт із Крайовою Корпорацією» (С, 1965, ч. 181). А звідси й відповідний іменник «заклучення»: «Президент спонукує обидві сторони до заключення пристійного договору» (С, 1965, ч. 159). Треба: «...до укладення договору». Із значенням висновку: «(О. Партицький) доходить до заключення, що скити були слов'янами» (ДНТШ, СLXVI, 1957, стор. 132). Треба: «доходить до висновку».

заклучатися: «В цьому й заключаться велика вага і роля таких конференцій» (С, 1965, ч. 172). Треба: «полягає велика вага і роля».

затравлений: «...затравлені звірі» (ЖЦ, 1965, ч. 27, стор. 20). Треба: «зацьковані звірі».

здвигнути: «Пам'ятник Т. Шевченкові мають здвигнути самі українці» (С, 1965, ч. 168). Треба: «ма-

ють спорудити, поставити».

із-за браку: «На ній тут, із-за браку місця, не будемо зупинятися» (НЛ, 1965, ч. 14, стор. 70). Треба: «через брак місця». Порів. рос.: «Из-за собственной неосторожности» — «Через власну необережність».

кружок: «Якщо говорити про поглиблення заінтересувань у кружку, то...» (ЗК, 21). Треба: «зацікавлену у гуртку».

мнимий: «...перенесення мнихих моцій св. Андрія» (Ч, 47). Треба: «гаданих моцій».

многолітствіє: «Відправу закінчено многолітствієм Святішому Отцеві» (С, 1965, ч. 172). Треба: «Відправу закінчено многоліттям».

монашество: «Східне (східне) монашество» (Ч, 363). Треба: «Східне чернецтво».

нарочно: «Ми нарочно навели ці пояснення» (Сол. 246). Треба: «Ми навмисне навели ці пояснення».

невдачний: «...мирова посередницька місія була невдачною» (С, 1965, ч. 173). Треба: «була невдалою». «Після триденних невдачних розмов...» (С, 1965, ч. 169). Треба: «невдалих розмов».

негодуюння: «Війна йшла дуже зле й негодуюння ставало щораз голосніше» (К, 6). Треба: «незадоволення, обурення».

незносимий: «Незносима нагінка...» (НЛ, 1965, ч. 26). Треба: «Нестерпна нагінка».

настроєння: «(люди) мають настроєння до Христової віри» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 10). Треба: «мають настрої, нахил».

обезпечення: «Прем'єр Пірсон прибував впровадити медичне забезпечення» (ВС, 1965, ч. 41). Треба: «медичне забезпечення».

обширно: «Степан Гавриш обширно поінформував присутніх» (С, 1965, ч. 184). Треба: «докладно поінформував».

ограничувати: «...решта ж української преси... обмежувала себе лише до подачі хронологічних вісток» (УПС, 1965, й. 11-12, стор. 11). Треба: «обмежувалась подачею...»

одушевлений, одушевлений: «Одушевлена публіка... вітала

сольовий виступ Петра Марунчака» (С, 1965, ч. 160). Треба: «Публіка з захопленням вітала...» «Серед великого одушевлення сотисячних мас народу... зайняли місця президент і владики» (КУНС, 29). Треба: «захоплення, піднесення».

оживлення: «90-ті роки минулого століття виявили велике оживлення на лексикальному полі» (ЗК, 227). Треба: «велике пожвавлення».

около: «...перед ким маніфестували через около вісім годин в чотирьох стінах?» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «майже вісім годин». «...около два мільйони громадян Канади» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «коло, близько двох мільйонів». «Около 800 року сталася подія» (Ч, 33). Треба «близько 800 року».

опрокидувати: «(Факти) вповні опрокидують тези Тихомірова» (С, 1965, ч. 112). Треба: «заперечують». «Треба опрокидувати... фальшування нашого минулого» (С, 1965, ч. 180). Треба: «Треба відкидати фальшування».

оснувати: «Господь оснував свою Церкву» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 32). Треба: «заснував свою Церкву».

отворити: «(В. Бемко) отворив адвокатську канцелярію» (С, 1965, ч. 162). Треба: «відкрив адвокатську канцелярію».

перенимати: «(Микола Держко) перенимає обов'язки професора... в Торонтському університеті» (С, 1965, ч. 161). Треба: «переймає обов'язки професора».

переписка: «Несподівано заіснувала переписка між Консисторією нашої Церкви і...» (УПС, 1965, ч. 9). Треба: «почалось листування».

перечеркнути: «... доля перечеркує пляни людини» (С, 1965, ч. 170). Треба: «перекреслює пляни».

підчеркнути: «У своїй заключній промові (ювілянт) підчеркнув, що він...» (НК, 1965, ч. 26). Треба: «підкреслив».

підчинення: «Хрущов домігся повного підчинення мілітарного апарату собі особисто» (С, 1965, ч. 161). Треба: «повної підлеглості».

погребення: «Погребення

(Христа)» (Сол. 186). Треба: «похорон».

позволення: «Позволення єпископа» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 17). Треба: «дозвіл єпископа».

познакомити: «...щоб таким чином познакомити українське громадянство...» (С, 1965, ч. 163). Треба: «познайомити».

полоса: «Північна полоса сучільного лісу була на сході території...» (Ч, 21). Треба: «Північна смуга».

поціяти: «Ваш син, поціпаючи апостольські пороги, прибув до нас...» (Ч, 383). Треба: «відвідуючи апостольські пороги, прибув до нас».

постигнути: «Ця сама судьба постигла св. Кукушу серед в'ятичів» (С, 1965, ч. 112). Треба: «Ця сама доля спіткала...»

поцадити: «Кияни не поцадили навіть двора Юр'євого сина» (Ч, 485). Треба: «не помилували».

предсідник: «...головний предсідник УНСоюзу Йосип Лисогір» (С, 1965, ч. 189). Треба: «голова УНСоюзу».

предсказувати: «Пророк предсказував жидівському народові Божий гнів» (Сол. 213). Треба: «Пророк передікав».

представляти (собою): «Проскомідія представляє народження Христа» (Сол. 294). Треба: «становить собою».

преклонник: «Преклонники реформ погодились на те, щоб...» (ВС, 1965, ч. 40). Треба: «Прихильники реформ...»

приблизити: «Приблизитим московського табору була Московська Православна Місія в ЗДА» (ВС, 1965, ч. 45). Треба: «Притулком, пристановищем московського табору була...»

приготовити: «Імпрезу приготувала Рада Народного Мистецтва» (С, 1965, ч. 162). Треба: «приготувала».

призадуматися: «Розумний батько української дитини повинен добре призадуматися, до якої школи послати свою дитину» (С, 1965, ч. 164). Треба: «повинен добре подумати, замислитись, задуматись». В українсько-російському академічно-

му словнику ця форма вважається нібито розмовною.¹⁾

приказувати: «...він не є поставлений... щоб їм приказувати» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 16). Треба: «наказувати».

примінення: «...канонічне право е... приміненням догматичної свідомості в житті» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 26). Треба: «застосуванням догматичної свідомості в житті».

примір: «Я думаю, що наведених двох примірів вистачить...» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «наведених прикладів вистачить».

приналежати: «Кожний християнин зобов'язаний належати до Христової Церкви» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 8). Треба: «зобов'язаний належати».

принимати: «Після двох місяців... приймає до семінарії ново» (С, 1965, ч. 170). Треба: «знову почали приймати до семінарії». «Всюди, де вона не побувала, старалися її вітати та приймає з питою гостинністю» (ВС, 1965, ч. 40). Треба: «старалися її вітати й приймати».

приходський: «приходське духовенство» (Ч, 726). Треба: «парафіяльне».

просьба: «Цейлон відкинув просьбу Індонезії» (С, 1965, ч. 169). Треба: «відкинув прохання».

рішитися: «...кажуть, що Пірсон діяв не для добра держави, тільки для користі своєї партії, коли рішився на вибори...» (С, 1965, ч. 170). Треба: «коли відважився на вибори». В академічному словнику з цим значенням є й слово «рішитись», але з зазначенням, що воно розмовне: «Грицько стояв з грудкою, не рішаючись кинути» (П. Мирний).²⁾

розговірний: «...перехід нашої молоді на розговірну англійську мову» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «на розмовну англійську мову». Порів.: «У творчості Мирного помічаємо по-

¹⁾ Українсько-російський словник, Київ, 1961, т. IV, 353.

²⁾ Див. українсько-російський словник, Київ, 1962, т. V, стор. 68.

слідовну орієнтацію на розмовну народну мову тих часів».¹⁾

розложити: «Другим потужним чинником, що розложив білих хорватів... стала політична доля білих хорватів» (Ч, 129). Треба: «...що розклав».

розруха: «...вибухнули також студентські розрухи» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «студентські заколоти». «...вони не мали б збройних сил на випадок розрухів в стейтах» (С, 1965, ч. 172). Треба: «на випадок неспокою, безладдя». В академічному словнику це слово вміщене з ремаркою «уст.», тобто застаріле. Але натомість форма «розрух» — звичайна: «В юрмі зчинився розрух» (М. Коцобинський). «Такий там розрух, що батько сина, а чоловік жінку забувають, як звати...» (М. Вовчок).²⁾

склонюватись: «До візантійського походження ієрархії склонюється також історик Церкви...» (Ч, 241). Треба: «схилиється також»...

слідувати: «Закінчення слідує» (VI, 1965, ч. 1-2, стор. 67). Треба: «Закінчення буде». «По сніданку слідував попис дітей» (С, 1965, ч. 161). Треба: «По сніданку відбувся (відбувався) виступ дітей».³⁾

слідуючий: «Слідуючого дня ми оглянули один музей» (НК, 1965, ч. 21). Треба: «Наступного дня».

совість: «...нікого не можна примусити до вірування всупереч його совісті» (С, 1965, ч. 170). Треба: «всупереч його сумлінню».

содружество: «Залишення у содружестві зі своїми метрополіями цілої низки новоповсталіх держав» (ДШ, 1965, ч. 2, стор. 5). Треба: «у співдружності».

спосібність: «Теперішня спосібність збройних сил дає можливість...» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «Теперішня спроможність». «(Треба) зацікавитися їхніми спосібностями» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 16). Треба: «здібностями», бо тут мова йде

про властивість людини (дітей).

старина: «Між першими любителями нашої старини був і Покійний» (С, 1965, ч. 170). Треба: «старовини».

строгий: «Ситуація в Індонезії в наслідок строгої пресової цензури дуже неясна» (С, 1965, ч. 184). Треба: «...через сувору пресову цензуру дуже неясна».

судьба: «Ця сама судьба (смерть) постигла св. Кукучу серед в'язнів» (С, 1965, ч. 112). Треба: «доля спіткала».

торжество: «Завершуюче соборове торжество зачнетсья...» (Ш, 1965, ч. 48). Треба: «соборна урочистість почнетсья». «Майже тисяча місцевих українців... взяла участь у цьому торжестві» (С, 1965, ч. 172). Треба: «в цій урочистості». В академічному словнику «торжество» — лише як перемога, віра в торжество прекрасного.¹⁾

чим (спол.): «...це радше приносить мінуси, чим плюси» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 17). Треба: «мінуси, ніж плюси».

являтися: «Гідним уваги являється той факт, що...» (ДНТШ, СХVI, 1957, стор. 134). Треба: «...е той факт, що...» «Цей обряд являється нічим іншим, як...» (ЖЦ, 1965, ч. 26, стор. 30). Треба: «...е нічим іншим». «Клясичним прикладом етимологічних виводів української козаччини являється меморіял про козаків італійця Карла Камберіні з 1580 року» (VI, 1965, ч. 1-2, стор. 29). Треба: «е спогади про козаків».

г) Не менше засмічена мова української преси непотрібними чужими словами, кальками (переважно з латин. й англ. мов), без яких українська мова цілком може обійтись, маючи свої лексичні засоби для позначення відповідних понять. Якось увійшло в моду жонглювати чужими словами (респектувати, алярмувати, відсепарувати, деправувати, дефілювати та ін.), тоді як українська мова має свої власні сло-

¹⁾ Там же, 149.

²⁾ Там же, 181.

³⁾ Українсько-російський словник, Київ, 1953, т. II, 53, під «закінчення».

¹⁾ Українсько-російський словник, Київ, 1963, т. VI, стор. 75.

ва, цілком зрозумілі для читача. Чужі слова можуть бути прийнятними тільки тоді, коли вони позначають нові поняття; тоді збагачується культура мови. Але вживання чужих слів без потреби засмічує мову, робить її незграбною, часто незрозумілою.

На Україні в рамках боротьби за культуру української мови провадиться також боротьба проти непотрібних чужих слів. У «Курсі сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і В. Кулика (Київ, 1961, ч. I, стор. 58) читаємо: «Як надмірне вживання чужих слів, так і надмірний пуризм псуєють чистоту мови, не приносять користі, завдають шкоди. Слова, засвоєні з інших мов, становлять невід'ємну частину лексики, якщо вони дійсно збагачують словник новими поняттями».

В українській мові є багато іншомовних слів, без яких неможливо обійтись, як, наприклад, епоха, етика, гелікоптер, інженер та ін. Але є слова, без яких можна обійтись цілком, замінивши словами власного фонду. Наприклад: форсувати — прискорювати, лімітувати — обмежувати, адекватний — рівнозначний, домінуючий — пануючий, дефект — недолік та ін.¹⁾

Шкідливим є не тільки зловживання іншомовними словами, але й неправильне їх вживання. Алла Коваль наводить приклади: «Не помітив керівний товариш, що під його крильцем сидів не раз апробований прокуратурою і народним судом закоренілий злодій». Слово «апробувати» означає — офіційно схвалити, отже, виходить «офіційно схвалений злодій». Або: «Російський кінний загін конвоює з лісу полонених шведів». Тут слово «конвоює» вжито в значенні «виводить», тоді як насправді «конвоювати» означає — супроводити.²⁾

«Вуха в'януть, — пише радянський письменник О. Ільченко, — ко-

ли в устах... робітника чи селянина в будь-якій повісті риплять слова «е сенс» і «немає радії», стає аж сумно, бо ж люди живі й хороші так не говорять, а коли й говорять, то винні в цьому тільки ми, письменники і журналісти».¹⁾

Мова української преси за межами України аж надто захаращена, занечищена непотрібними чужими словами. Проти них ми й скеруємо нашу увагу.

а б с т р а г у в а т и: «Абстрагуючи від дійсних потреб Советського Союзу, спричинених непогодою, неврожаєм... советські закупи пшениці й муки викликають деяке занепокоєння» (С, 1965, ч. 172). Треба: «Не торкаючись дійсних потреб...»

а л я р м, а л я р м о в и й, з а а л я р м о в а н и й: «...відомі батьки-українці проявляють позначки алярму» (С, 1965, ч. 158). Треба: «позначки тривоги». «Ця алярмова система називається Проект Цезар» (С, 1965, ч. 170). Треба: «сигнальна система». «Населення було заалармоване, і воно втекло з набережних місцевостей» (С, 1965, ч. 165). Треба: «було попереджене».

а м б а с а д о р, а м б а с а д а: «Комуністичний Китай передав індійському амбасадорові «ультимат» (С, 1965, ч. 173). Треба: «передав індійському послові». Українська мова має своє гарне традиційне слово «посол», звідки й «посольство», і немає потреби на зразок англійської мови запроваджувати чуже слово «амбасадор, амбасада». Порів. англ. *ambassador* «посол».

а т р а к ц і я: «Вибір місс союзівки й інші імпрези будуть атракцією кінця цього тижня» (С, 1965, ч. 172). Треба: «атракціоном», бо «атракція» має інше значення.

а п е л ь: «Апель закінчився молитвою і співом» (С, 1965, ч. 169). Треба: «Звернення закінчилось молитвою і співом».

а т а к а: «Нассер... поновлював свої атаки» (С, 1965, ч. 170). Цей термін в українській мові має виклю-

¹⁾ Див. А. П. Коваль. Культура української мови. Київ, 1964, стор. 36.

²⁾ Там же, 38.

¹⁾ О. Ільченко, Слово, чому ти не твердая криця? «Літературна газета» від 14 липня 1959.

чно воєнне значення, в інших випадках не вживається, треба: «нападки». У пресі цей термін дуже поширений під впливом англійської мови і вживається навіть у випадках: «атака серця», замість звичайного українського «серцевий припадок».

вистартувати: «Президент (запросив) представників советської Академії Наук на акт вистартування... нового американського космічного корабля» (С, 1965, ч. 159). Треба: «на акт запуску нового космічного корабля».

відсепарувати: «Не дискутувати, а відсепарувати» (ВС, 1965, ч. 36). Треба: «відокремити».

гратуляція: «Гратуляції і привіти склали особисто на бенкеті...» (С, 1965, ч. 169). Хіба не те саме — гратуляції і привіти?

дедукція: «Офіційна дедукція відкриття Українського Інституту Америки відбулася в 1956 році» (С, 1965, ч. 170). Треба: «урочистість відкриття», від англ. deduction.

деправувати: «... окупаційний режим постійно та систематично deprave українського духа і справжню українську культуру» (О, 1964, ч. 3). Треба: «позбавляє», від англ. deprive.

дефілювати: «На площі... чоловічі прапори дефілюють... вулицею» (КУНС, 1965, стор. 39). Треба: «проходять шеренгою».

екзекутива: «В наслідок з'їздів, що відбулися в травні, повстали окремі екзекутиви» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «виконавчі органи».

диспонувати: «Не диспонуєчи тими джерельними матеріалами, нам тяжко робити якісь дефінітивні висновки» (УПК, 1966, стор. 170). Треба: «Не маючи тих джерельних матеріалів, ... нам важко робити якісь певні висновки». Порів. пол. dysponować — мати в розпорядженні.

екзистенція: «Індія готова... боротися за свою екзистенцію» (С, 1965, ч. 174). Треба: «боротися за своє існування».

імпреза: «Ще одн імпреза» (Суч. 1965, ч. 8, стор. 50), «Вибір місц союзівки й інші імпрези» (С, 1965, ч. 172). Цілковитий польонізм. По-

льськ. impreza — культурна розвага, театральне виставище, вистава.

інвестиція: «Збільшення інвестицій свідчить про те, що економіка ЗДА зростає» (С, 1965, ч. 165).

Треба: «капіталовкладень». Порів. англ. investment «вкладений капітал».

інгеренція: «Інгеренція протектора у внутрішні справи протегованої держави сягає часто дуже далеко» (ЗК, 33). Треба: «Втручання, встрявання протектора у внутрішні справи...» Порів. лат. ingerere «втручення».

індосувати: «Організації домовласників... індосували Марусю Бек на радну міста Дітройту» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «... підтвердили Марусю Бек на радну міста...» Порів. англ. endorse «схвалювати, підтвердити». Форма «індосувати» існує лише як банковий термін — робити передавальний напис на векселі.

інтегральний: «Ямму і Кашмір є інтегральними частинами Індії» (С, 1965, ч. 172). Треба: «є складовими частинами Індії».

інтервенювати: «Коли єпископ інтервенював в редакції проти такого довільного перекручення, йому відповіли...» (ЗК, 389). Треба: «протестував проти такого довільного перекручення...»

інтересуватися: «Московський патріарх почав близько інтересуватися тим, що...» (О, 1964, ч. 3). Це слово тут може мати синонім «цікавитися», означаючи увагу, викликану до чогось. Але коли мова йде про якийсь прибуток, користь, тоді вживається тільки «інтересуватися, заінтересований»: «Наша редакція дуже інтересується мати вас своїм постійним співробітником» (Л. Українка).¹⁾

комплікувати: «Безперечно — така невідрадна ситуація, зумовлена політичними обставинами, комплікує всяку дослідну працю...» (УПК, 1966, стор. 106). Треба: «ускладнює всяку дослідну працю».

¹⁾ Українсько-російський словник, Київ, 1958, т. II, 291. Див. А. П. Коваль. Культура мови, Київ, 1964, стор. 165, 244.

консеквентний, -но: «Консеквентно зразками ладу й обов'язку для сучасних стають традиційні ідеали» (ЗК, 524). Треба: «Отже, таким чином...» Порів. англ. consequently.

лонч: «Там же, під час лончу... голова сказала своє привітання» (УПС, 1965, ч. 9). Це англ. слово lunch «сніданок».

морґедж: «Фінансові пожертви... дали можливість в цілості сплатити морґедж» (С, 1965, ч. 170). Треба: «сплатити борг». Порів англ. mortgage.

обсервувати: «...ми читали афіші і транспаранти, обсервували людей та їхнє життя» (Суч. 1965, ч. 8, стор. 116). Треба: «спостерігали людей».

обсерватор: «...участь у 20-й Сесії ОН візьме ще деяка кількість обсерваторів» (ВС, 1965, ч. 37). Треба: «деяка кількість спостерігачів».

прелеґент: «Прелеґенти і теми доповідей» (НЗ, 230). Це польонізм prelegent, треба: «доповідачі і теми доповідей».

промінентний: «Багато промінентних діячів... порізнилися в

різних питаннях» (ВС, 1965, ч. 39). Треба: «Багато видатних діячів...» Порів. англ. prominent «видатний».

редукувати: «...ціль фермерської програми редукувати надвишку харчових продуктів» (С, 1965, ч. 161). Треба: «знижувати надвишку...»

респектувати: «...египетські власті в Ємені респектуватимуть... договір» (С, 1965, ч. 159). Треба: «поважатимуть договір».

суперлятив: «...дуже нездарні мають оцінку тільки в суперлятивах» (ВС, 1965, ч. 39). Треба: мають найвищу оцінку».

тест: «Астронавти мають переходити дальші тести» (С, 1965, ч. 164). Треба: «дальший медичний огляд, перевірку». Порів. англ. test «випробування, перевірка».

у фондувати: «...розіграно шинку, яку уфондувала українська фірма» (ВС, 1965, ч. 39). Треба: «яку пожертвувала українська фірма».

фраґмент, -тарно: «Навіть найближчі йому (Кузели) люди знають його життя тільки фрагментарно» (ЗК, 3). Треба: «знають його життя тільки уривками».

Пантелеймон КОВАЛІВ

(Далі буде)

В німецькому видавництві Sachse u. Rohl (Göttingen)

появилось оповідання М. Коцюбинського

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

в німецькому перекладі Анни-Галі Горбач:

M. Kozjubynskyj, Schatten vergessener Ahnen.

Eine Hirtennovelle aus den Karpaten.

Книжка ілюстрована, ціна 7.80 НМ.

Замовляти можна у всіх німецьких книгарнях.

З М І С Т

Олег Коверко. Поезії	3
Васіль Бикав. Мертвим не болять	6
Про двох братів	47
Хорхе Л. Борхес. Дві поезії	58
Людмила Коваленко. Монолог на два боки	60
Павло Чернов. Чи є в нас столиця?	76
Дмитро Соловей. Національне питання в ленінській теорії і практиці	91
Критика і бібліографія. Матеріяли для дослідження україн- ського поселення в Австралії (Володимир Кубійович) — Слушність і ефемерність критики (М. Царинник)	113
Огляди, нотатки. Мова української преси (П. Ковалів) . . .	118

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

	одно число	річно:	
Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуела	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

КАТАЛОГ КНИЖОК

* * *	нм	ам. дол.
Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Бабій Олесь: Світ і людина — поеми, стор. 80	0,50	0,15
Барка Василь: Правда Кобзаря , стор. 288	7,50	2,00
Галайчук Богдан: Нація поневолена, але державна , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод: Україна в Об'єднаних націях , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван: Вселенський Собор, Ватиканський II , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван: Слуга Божий Андрей — Благовісник ед- ности (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія: Діти чумацького шляху , т. I, стор. 140	2,00	0,50
" " " " , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма: Росіяні зорі, поезії , стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор: Доктор Серафікус , повість, стор. 174	0,75	0,20
* * *		
Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС (Лист укр. в'язнів до ОН), стор. 104	2,50	0,75
* * *		
Збірник УЛГ , стор. 336	12,00	3,95
* * *		
Злочини комуністичної Москви в Україні, влітку 1941 , стор. 86	1,75	0,50
Камінський Анатоль: На новому етапі , стор. 176	5,00	1,50
Кононенко Кость: Колоніальний визиск — основа совет- ської індустріялізації , стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость: Наукове дослідження , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівель Іван: Нариси з теорії літератури , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівель Іван: Панорама найновішої літератури в УРСР , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівель Іван: Сучасна література в УРСР , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан: Вивід прав України , стор. 252	5,00	1,50
Кравців Богдан: На багрянному коні революції , (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)